

Український центр вивчення історії Голокосту

[НЕ] ДИТЯЧІ

ІСТОРІЇ

ПОМІЧНИК ДЛЯ РОБОТИ З ВИСТАВКОЮ

Київ
2021

УДК 94(477)(=411.16)(=214.58)"1939/1945"(084.1)(072)

(Не)дитячі історії : помічник для роботи з виставкою / упоряд. Уфімцева Н. С., Бобров В. О. — Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2021. — 144 с.

ISBN 978-617-95132-0-6

Це видання створено для гідів (учнів і учениць) та освітян, які збираються використовувати у своїй роботі реальну або онлайн-версію виставки «(Не)дитячі історії».

Помічник ознайомить вас із концепцією виставки, розповість про способи роботи з матеріалами, допоможе підготувати виставку до експонування тощо. Гіди, які супроводжуватимуть відвідувачів і відвідувачок, знайдуть тут практичні поради для підготовки та проведення екскурсій, взаємодії з іншими гідями та екскурсантами.

Упорядники: Надія Уфімцева, Віталій Бобров

Автори й авторки текстів: Надія Уфімцева, Віталій Бобров, Євгенія Кіфєнко, Вікторія Касьян

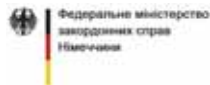
Науковий консультант: Анатолій Подольський

В оформленні видання використано дизайн виставки авторства Тиграна Соґояна.

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та в будь-який спосіб, зокрема електронно, без письмової згоди правовласників заборонено.

©Український центр вивчення історії Голокосту

ISBN 978-617-95132-0-6

Проект і виставка «(Не)дитячі історії» створені Українським центром вивчення історії Голокосту за підтримки Федерального міністерства закордонних справ Німеччини в рамках програми посиленої співпраці Східного партнерства 2019/20 з громадянським суспільством і є співпрацею з транснаціональним проектом «Вчимося пам'ятати» єврейської громади Дюссельдорфа.

Партнером проекту та виставки є освітня платформа «Stories that Move».

З М І С Т

ПРО ПРОЄКТ І ПАРТНЕРІВ	6
КОРИСНІ ПОСИЛАННЯ	8
ПРО НАВЧАННЯ З ІСТОРІЇ	10
ПРО СТРУКТУРУ ВИСТАВКИ	14
Історії на постерах	15
Постер «Нерозказані історії»	16
Візуальні джерела та фон постерів	17
Історичні довідки	18
Історії сучасних молодих людей	19
Зона для рефлексії / Кімната для занять	20
Цифрова частина виставки, онлайн-версія	22
ПРО «STORIES THAT MOVE» / «ІСТОРІЇ, ЩО ЗВОРУШУЮТЬ»	24
МОЖЛИВІ ФОРМИ РОБОТИ З ВИСТАВКОЮ: ОФЛАЙН І ОНЛАЙН	28
ПРО ПРОВЕДЕННЯ ЕКСКУРСІЙ	32
Загальні поради для роботи. Айсбрейкер	32
Вибір улюблених історій	35
Особиста підбірка цитат, портфель гідів	36
Побудова власної оповіді	36
Діалог та взаємодія з відвідувачами й відвідувачками	37
Робота з різними реакціями аудиторії	38
Про підготовку до екскурсії	39

ОСОБЛИВОСТІ ВИСТАВКИ «НЕДИТЯЧІ ІСТОРІЇ»	41
Безпечний простір	41
Активна участь і досвід відвідувачів/відвідувачок	45
Про випереджальні та наступні заняття, заняття зі «Stories that Move»	49
Відеододатки	51
ЗАГАЛЬНИЙ ПЛАН ЕКСКУРСІЇ	52
РЕФЛЕКСІЯ	54
Техніки психоемоційної самодопомоги	54
Рефлексія та взаємодітримка для гідів	59
Рефлексійні методики для відвідувачів і відвідувачок	61
ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ ТА ПОРАДИ ДЛЯ РОЗМІЩЕННЯ ВИСТАВКИ	65
ТИПОВИЙ ТЕКСТ АНОНСУ	68
КОРИСНІ ЧЕКЛИСТИ	70
Готовність гда до екскурсії	70
Чи готова виставка до експонування?	71
Наприкінці дня/експонування	73
ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ	74
Постери	75
Показчик ілюстрацій на постерах	86
Короткі біографії	87
Історичні довідки	97
Словник	128

ПРО ПРОЄКТ І ПАРТНЕРІВ

ВІТАННЯ!

Цей помічник створено для гідів (учнів і учениць) та освітян, які бажають узяти участь у проєкті, ознайомитись з історіями дітей і підлітків 80-літньої давності та сучасності та обговорити з однолітками їхній досвід. Видання розповість про концепцію проєкту в цілому та виставки зокрема, про способи роботи із матеріалами, допоможе підготувати виставку до експонування в школі тощо. Гіди, які супроводжуватимуть відвідувачів, знайдуть тут для себе практичні поради для підготовки та проведення екскурсій, взаємодії з іншими гідами та екскурсантами.

«(НЕ)ДИТЯЧІ ІСТОРІЇ» — це пересувна виставка з 12 постерів, яка присвячена історіям одинадцяти дітей і молодих людей (євреїв, ромів та українців), які проживали переважно на окупованих теренах України під час Другої світової війни та Голокосту. Герої та героїні виставки розповідають нам про різний досвід: переслідування, дискримінацію, втечу, порятунок, загибель, участь у спротиві. Ми дізнаємося про їхні життя, стосунки з оточенням, представниками влади. Невід'ємною складовою

виставки є історії сучасних молодих людей із різних країн Європи, і з України також. Відвідувачі й відвідувачки виставки та гіді можуть стати співавторами проєкту, поділившись власними історіями.

Проєкт і виставка «**(НЕ)ДИТЯЧІ ІСТОРІЇ**» створені Українським центром вивчення історії Голокосту. Детальніше із проєктом, інтерактивною виставкою та всіма матеріалами можна ознайомитись на сайті УЦВІГ.

Проєкт «**(НЕ)ДИТЯЧІ ІСТОРІЇ**» підтримується Федеральним міністерством закордонних справ Німеччини в рамках програми посиленої співпраці Східного партнерства 2019/20 з громадянським суспільством і є співпрацею з транснаціональним проєктом «Вчимося пам'ятати» єврейської громади Дюссельдорфа.

Партнером проєкту та виставки є освітня платформа «Stories that Move», на якій зібрано та оформлено у короткі відеокліпи історії молодих людей із країн Європи, зокрема з України, в рамках проєкту Будинку Анни Франк.

КОРИСНІ ПОСИЛАННЯ

Сайт проєкту «(НЕ)ДИТЯЧІ ІСТОРІЇ»
www.nochildrenstories.com

Виставка, онлайн-версія
www.nochildrenstories.com/intro

Платформа «Stories that Move»/
«Історії, що зворушують»
storiesthatmove.org

Відеоісторії зі «Stories that Move»
www.storiesthatmove.org/uk/istorii

Проект «Вчимося пам'ятати»
erinnerung-lernen.de

Український центр
вивчення історії
Голокосту
holocaust.kiev.ua

Більше про техніки
психологічної самопоміги
nus.org.ua/kalendar-poradnyk

Методична база
платформи «Stories that Move»
[storiesthatmove.org/uk/dlja-vchiteliv/
pedagogichni-pidhodi/](http://storiesthatmove.org/uk/dlja-vchiteliv/pedagogichni-pidhodi/)

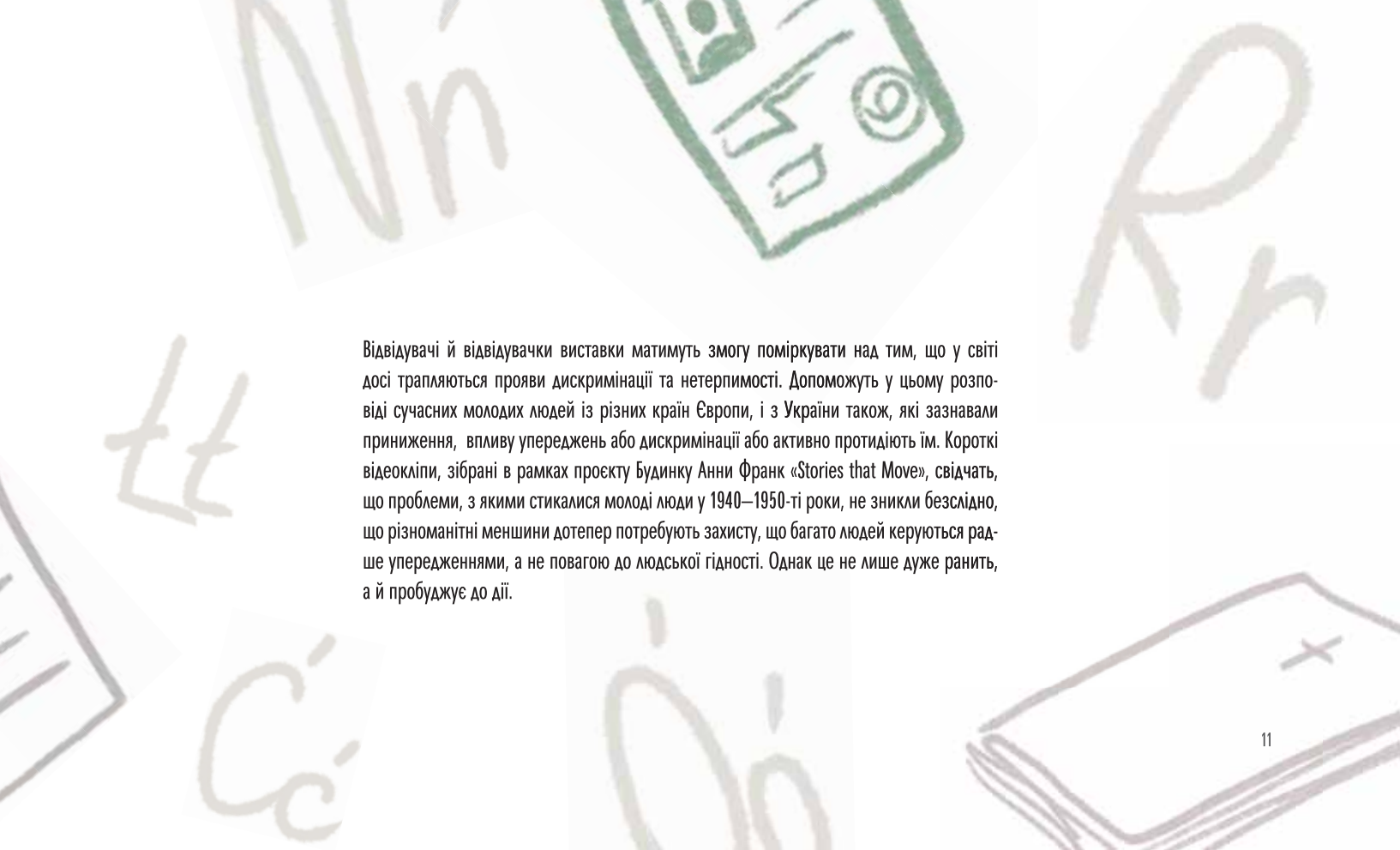
Інструкції щодо роботи з
платформою «Stories that Move»
storiesthatmove.org/uk/dlja-vchiteliv/

ПРО НАВЧАННЯ З ІСТОРІЇ

Ідея навчання з історії за допомогою пересувних виставок не є новою в Україні. Зокрема, впродовж 2003—2004 років в 11 українських містах діяла виставка «Єврейські діти України – жертви Голокосту», організована Українським центром вивчення історії Голокосту у партнерстві зі ще п'ятьма громадськими інституціями та Музеєм «Будинок Анни Франк». І хоча характер цієї виставки був радше інформативним, навіть 10 років потому учні та учениці використовували її матеріали, розповідаючи одноліткам про історію Голокосту в Україні, історію окупації, про долі єврейських дітей у різних регіонах. Нині українські школярі набагато краще знають історію Другої світової війни в Україні та історію Голокосту, ба більше, готові долучати до цього нарративу ромські, українські, кримськотатарські, польські та інші історії.

The background features a collage of hand-drawn elements in various colors (green, brown, purple). These include letters 'Nn', 'Rr', 'Tt', 'C', 'O', and a book icon with a cross on its cover. The text is centered on a white background.

Відвідувачі й відвідувачки виставки матимуть змогу поміркувати над тим, що у світі досі трапляються прояви дискримінації та нетерпимості. Допоможуть у цьому розповіді сучасних молодих людей із різних країн Європи, і з України також, які зазнавали приниження, впливу упереджень або дискримінації або активно протидіють їм. Короткі відеокліпи, зібрані в рамках проекту Будинку Анни Франк «Stories that Move», свідчать, що проблеми, з якими стикалися молоді люди у 1940–1950-ті роки, не зникли безслідно, що різноманітні меншини дотепер потребують захисту, що багато людей керуються радше упередженнями, а не повагою до людської гідності. Однак це не лише дуже ранило, а й пробуджує до дії.

Зона рефлексії, яка є обов'язковою складовою виставки, дає відвідувачам і відвідувачкам простір і можливість поділитись власними почуттями і враженнями, озвучити свій досвід, пов'язаний із проявами дискримінації чи протидією їй. У такий спосіб вони стають співавторами виставкового простору та проєкту загалом.

Поєднання частини виставки, яка присвячена історіям дітей та підлітків періоду Другої світової війни, з історіями сучасних молодих людей і вихід на особистий досвід відвідувачів і відвідувачок відкривають більш універсальний аспект навчання історії (Другої світової війни, Голокосту, геноциду ромів, окупаційного режиму тощо), про права людини, протидію дискримінації, повагу до інших і громадянську свідомість.

Ключові поняття виставки — дискримінація, упередження, стереотипи, громадянська свідомість, права людини, толерантність, тож саме на їхній основі потрібно будувати власну роботу із виставкою та діалог із відвідувачами й відвідувачками.

ЗА ДОПОМОГУ
ЄВРЕЯМ - СМЕРТЬ

ЗАБОРОНА

ПРО СТРУКТУРУ ВИСТАВКИ

Як уже згадано, виставка «(НЕ)ДИТЯЧІ ІСТОРІЇ» має кілька складових. Також ми пропонуємо кілька варіантів її використання, залежно від наявних ресурсів, часу та можливості проводити громадські заходи чи відвідувати виставковий простір, зокрема онлайн і офлайн.

Реальна частина виставки — це 12 постерів, на яких розміщено історії молодих людей під час Другої світової війни та Голокосту, і десять планшетів, на яких можна ознайомитися з історіями сучасних молодих людей, які стикалися з приниженням та дискримінацією або активно протидіють їм. Цифрова складова — це сайт-лендінг із додатковою інформацією, довідковими матеріалами та онлайн-версією виставки.

Спеціального порядку для розміщення чи оповідання історій немає. Так само немає фіксованого зв'язку між історіями давніми та сучасними. Ці зв'язки та логіку розповідей гіді та відвідувачі й відвідувачки можуть створювати самостійно. Час на проходження виставки з конкретною групою також можна визначати самостійно, залежно від потреб групи та графіка відвідувань.

ІСТОРІЇ НА ПОСТЕРАХ

10 постерів містять історії євреїв, ромів, українців, які в дуже стислому вигляді подають ключове повідомлення, найголовнішу думку, важливу для концепту виставки. Кожен постер має візуальне джерело, особливий фон, містить короткі історичні довідки та QR-посилання на додаткові тексти та джерела.

Долі цих молодих людей склалися по-різному. Не всім їм вдалося пережити окупацію. Не для всіх них досвід окупації був ключовим у житті. Історія кожної людини заслуговує на те, щоб бути розказаною/прочитаною повністю. Саме тому на кожному постері є окреме посилання на біографію героя/героїні, щоб відвідувачі й відвідувачки мали змогу дізнатися докладніше про його/її життя до та під час Другої світової війни, про те, як склалася доля після війни, якщо людині вдалося вижити.

ПОСТЕР «НЕРОЗКАЗАНІ ІСТОРІЇ»

Один із постерів не містить історії конкретної особи. Він присвячений тим дітям і підліткам, чиїх історій ми ніколи не дізнаємось. Далеко не всі молоді люди в часи екстреми могли або хотіли вести щоденники, писати листи, займатись творчістю чи ще якимось способом фіксувати свої переживання. У багатьох дітей і підлітків просто не було часу для цього, бо від моменту окупації до їхнього вбивства подеколи були лічені дні. Деякі письмові свідчення було втрачено під час переїздів, загублено, знищено випадково або навмисно. Інколи про долі дітей і підлітків вдавалось дізнатись від тих, кому пощастило вижити, — такі історії є на виставці.

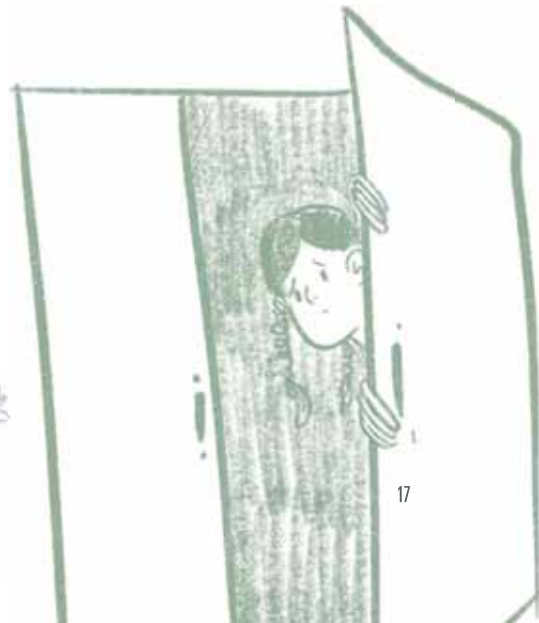
Однак життя тих, про кого ми не знаємо нічого, часто навіть імені, також є важливими, як і досвід будь-якої людини. Постер «Нерозказані історії» присвячений саме таким невідомим історіям і голосам, яких ніколи не почують.

ВІЗУАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ТА ФОН ПОСТЕРІВ

Візуальні джерела та фон постерів мають полегшити сприйняття текстового матеріалу, компенсувати брак фотографій або підкреслити подані світлини. На кожному постері розміщено малюнки, які стосуються саме цієї історії, щоб глядачам було легше розрізнити та запам'ятовувати представлені біографії.

Наприкінці методичного посібника наводимо покажчик ілюстрацій, який допоможе зорієнтуватись у фотографіях та ілюстраціях на постерах.

ІСТОРИЧНІ ДОВІДКИ

Короткі історичні довідки на постерах допомагають відвідувачам і відвідувачкам помістити історію конкретної людини у загальний контекст подій того часу, а також провести паралелі з сучасністю, можливо, порівняти зі своїм схожим теперішнім досвідом. Це додатковий матеріал для чіткішого розуміння біографій і досвіду героїв і героїнь виставки, ситуацій, проблем, історичних моментів, згаданих в історіях.

Довідки не містять вичерпного опису історичних тем, не розкривають проблеми Голокосту та геноциду ромів у всій складності та повноті. Тому на постерах додано QR-посилання на додаткові історичні тексти, написані простою мовою, щоб глядачі та глядачки могли за потреби знайти відповіді на свої запитання або з'ясувати незрозумілі для себе терміни чи поняття.

До кожної історичної довідки сформульовано перелік проблемних запитань, поданих за рівнем складності, тож їх можна використовувати з освітньою метою, зокрема для проведення окремих занять, або для рефлексії. Ці запитання можуть також стати у пригоді гіду, допоможуть легше налагодити спілкування з аудиторією.

ІСТОРІЇ СУЧАСНИХ МОЛОДИХ ЛЮДЕЙ

Уздовж периметра виставки, між постерами, на планшетах можна переглянути історії 26 сучасних молодих людей із восьми країн Європи, зокрема з України, які стикалися з приниженням, упередженнями та дискримінацією або активно протидіють їм. Зібрані та оформлені у короткі відеокліпи в рамках проєкту Будинку Анни Франк «Історії, що зворушують» («Stories that Move»), ці історії є частиною онлайн-платформи для змішаного навчання протидії дискримінації, про яку йтиметься у наступному розділі.

Роль цих історій у виставці — звертатися до досвіду відвідувачів і відвідувачок, показуючи, що проблеми, з якими стикалися молоді люди у 1940–1950-ті роки, не зникли безслідно, що меншини в широкому сенсі й нині потребують захисту. Сполучаючи історію та сучасність, відвідувачі й відвідувачки дістають можливість замислитися, чи був такий досвід у їхньому оточенні, чи були вони свідками або учасниками таких ситуацій, та стимулювати розмову про протидію дискримінації в конкретних випадках і конкретному середовищі.

Історії записано рідними мовами молодих людей та/або мовами країн, де вони проживають. До кожного відео додано субтитри українською.

ЗОНА ДЛЯ РЕФЛЕКСІЇ /

Важливими частинами виставки є зона рефлексії та кімната для занять. Якщо місця обмаль, ці два простори можна об'єднати.

Пропонована виставка не є лише інформаційною або просвітницькою. Щоб досягти її мети, недостатньо просто прочитати подані тексти або подивитися відео. Виставку побудовано так, щоб стимулювати відвідувачів і відвідувачок до обговорення, до висловлення власного досвіду, до проживання, усвідомлення тих цінностей, які є під загрозою.

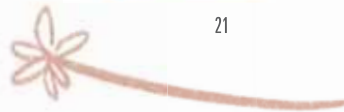
Після ознайомлення з матеріалами виставки потрібно організувати рефлексію для відвідувачів і відвідувачок. Про її форми та методи йтиметься в окремому розділі. Важливо зазначити, що рефлексія наприкінці заходу має відбутися, зокрема, з двох причин. По-перше, молоді люди переживають складні емоції, ознайомлюючись із історіями героїв. Звісно, матеріали підібрано так, щоб не завдати психологічних травм, однак одержання знань про геноцид та вбивства, про досвід приниження та дискримінації інших не може пройти цілком безслідно. Більше того, розгляд сучасного досвіду самих відвіду-

/ КІМНАТА ДЛЯ ЗАНЯТЬ

вачів і відвідувачок може їх неабияк схвилювати або випадково актуалізувати їхні травматичні історії. Обговорювання почутого і побаченого (у різних формах та різними методами) дасть змогу зменшити емоційне навантаження і стрес. По-друге, рефлексія має допомогти використати отриману інформацію та власні відчуття для формування переконань, навичок, установок на майбутнє щодо протидії дискримінації. З дозволу відвідувачів і відвідувачок матеріали їхньої рефлексії буде додано до виставкового простору. У такий спосіб молоді люди зможуть ознайомитися з матеріалами, створеними глядачами з інших міст, стануть співавторами виставкового простору і чинитимуть колективну протидію упередженням та дискримінації в сучасному світі.

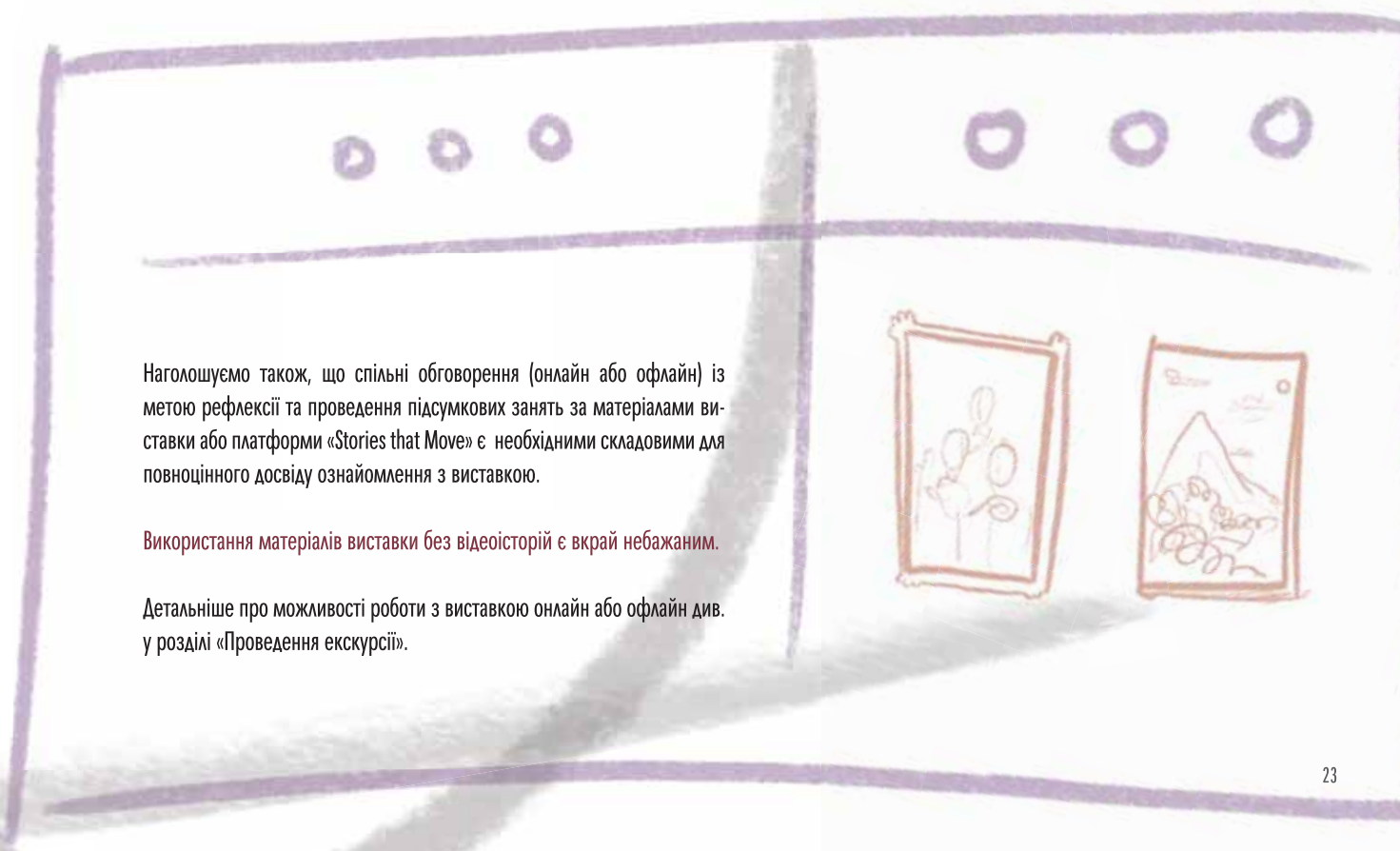
Що ж до кімнати для занять, то це може бути окреме приміщення для випереджальних або завершальних вправ і обговорень. Їх може проводити керівник/керівниця групи, гід або вчитель/вчителька школи, у якій проходить виставка, за домовленістю. Перелік занять і вправ може бути дуже різним, ми радимо скористатися матеріалами онлайн-платформи для протидії дискримінації «Stories that Move» (детально про неї в окремому розділі).

ЦИФРОВА ЧАСТИНА ВИСТАВКИ, ОНЛАЙН-ВЕРСІЯ

Лендінг із додатковою інформацією, довідковими матеріалами та онлайн-версією реальної частини виставки перебуває «поза кадром». На нього виводять QR-коди із постерів виставки.

Якщо немає можливості відвідати виставку, бракує часу або є потреба організувати змішане чи дистанційне навчання, можна скористатися онлайн-версією виставки, яку також розміщено на сайті-лендінгу. Відмінністю цього формату є попередньо визначені зв'язки між історіями героїв/героїнь виставки та сучасних молодих людей (у реальному варіанті є більша свобода вибору історій із сучасності), а також сформульовані запитання-зв'язки між текстами з постерів та відеофрагментами (у реальній виставці ці запитання формують самостійно відвідувачі й відвідувачки або гід). Онлайн-версія виставки є відкритою для усіх охочих. Попри підготовлені заздалегідь запитання, ми радимо вчителям попередньо формувати спеціальні завдання для віртуальних відвідувачів і відвідувачок, відповідно до їхніх вікових особливостей та рівня підготовки.

Наголошуємо також, що спільні обговорення (онлайн або офлайн) із метою рефлексії та проведення підсумкових занять за матеріалами виставки або платформи «Stories that Move» є необхідними складовими для повноцінного досвіду ознайомлення з виставкою.

Використання матеріалів виставки без відеоісторій є вкрай небажаним.

Детальніше про можливості роботи з виставкою онлайн або офлайн див. у розділі «Проведення екскурсії».

ПРО «STORIES THAT MOVE» /

Онлайн-платформа для протидії дискримінації «Stories that Move» є важливим інструментом для роботи з виставкою. Її створення почалося у 2014 році під керівництвом Будинку Анни Франк у Нідерландах. Відтоді кількість країн-партнерів досягла 12 і зростає, а платформу було запущено сімома мовами.

На цій платформі зазначено: «Антисемітизм, расизм та дискримінація і сьогодні мають місце в Європі та впливають на життя молоді повсюди. Онлайн-навчальні матеріали Stories that Move спонукають критично осмислити розмаїття та дискримінацію і висловити власні судження щодо своєї позиції та вибору в цих питаннях... У коротких кліпах молодь ділиться своїм позитивним досвідом, але водночас і досвідом ізоляції, дискримінації та злочинів, скоєних на ґрунті ненависті. Ці зворушливі та впізнавані історії слугують відправною точкою для відвертої дискусії з багатьох тем, що стосуються дискримінації».

Кліпи з історіями сучасних молодих людей із різних країн Європи, зокрема з України, є потужним джерелом і невід'ємною частиною виставки. Герої і героїні щиро пропонують свій досвід глядачам і заохочують їх чи-

Вітаємо тебе,
знем нар

#

Обіймаємо

3
зродження

/ «ІСТОРІЇ, ЩО ЗВОРУШУЮТЬ»

нити так само. Натомість молоді відвідувачі й відвідувачки бачать, що їхні однолітки стикаються зі схожими проблемами та дізнаються, як їх можна розв'язувати.

Відео дають змогу подати контекст і перспективу щодо упереджень, дискримінації, ствердження розмаїття і поваги до людської гідності. Відвідувачі й відвідувачки зможуть порівняти досвід молодих людей у ситуації екстрими Другої світової війни та досвід своїх однолітків із дуже різним бекграундом. Це стимулюватиме їх до аналізу власного життєвого досвіду та перегляду ситуацій, свідками яких вони були або можуть стати.

Як уже зазначено, досвід відвідання виставки має бути передусім стимулом, щоб відвідувач і відвідувачка могли зазирнути в себе та озирнутися на своє оточення. Просвітницька мета виставки є порівняно з цим другорядною.

На онлайн-платформі розміщено також багато цікавих онлайн та офлайн завдань і вправ, створених на основі відео, які мають допомогти учневі/учениці висловити власний досвід та сформулювати особисту позицію.

з Любов'ю,
Мамо і Того

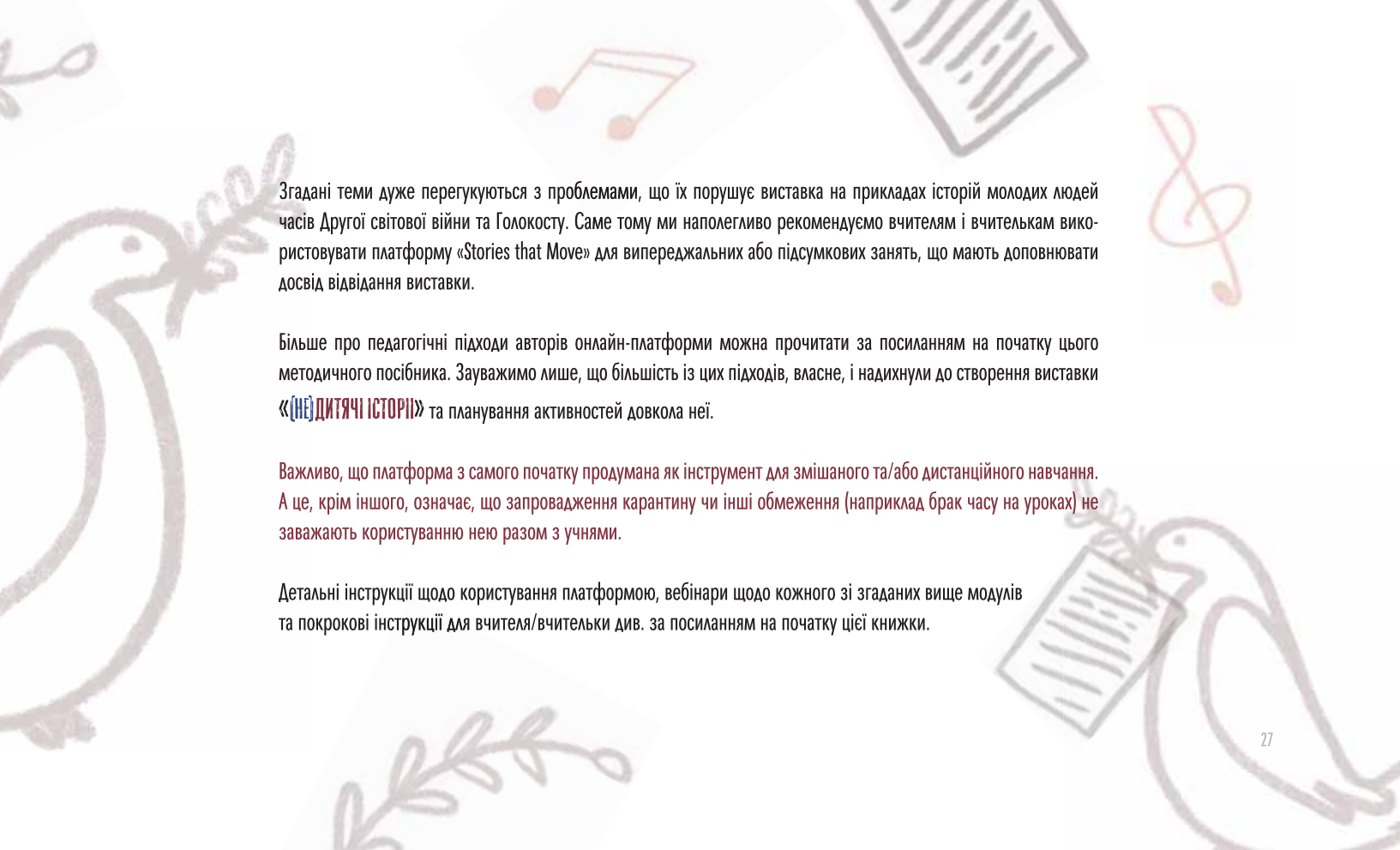

Для доступу до завдань і вправ учитель/учителька та учні/учениці мають зареєструватися на платформі під відповідними обліковими записами.

П'ять готових модулів містять від одного до трьох розділів, що розбиті на менші кроки або вправи. Це дає змогу максимально просто підібрати потрібний елемент, з огляду на попередню підготовку та наявний час.

Модулі платформи допомагають структурувати дискусію щодо таких питань:

- ідентичність та упередження (модуль «Бачити та бути»);
- механізми дискримінації та конкретні кейси для розв'язання проблем (модуль «Зіштовхнувшись із дискримінацією»);
- біографічне навчання та навчання з історії, що співвідноситься з основним методом виставки (модуль «Життєві історії»);
- стереотипи та упередження крізь призму пропаганди та медіа, задля розвитку критичного сприйняття звичної інформації (модуль «Робота зі ЗМІ»);
- соціальна відповідальність, права людини та активні дії на захист себе та інших (модуль «Діяти»).

Згадані теми дуже перегукуються з проблемами, що їх порушує виставка на прикладах історій молодих людей часів Другої світової війни та Голокосту. Саме тому ми наполегливо рекомендуємо вчителям і вчителькам використовувати платформу «Stories that Move» для випереджальних або підсумкових занять, що мають доповнювати досвід відвідання виставки.

Більше про педагогічні підходи авторів онлайн-платформи можна прочитати за посиланням на початку цього методичного посібника. Зауважимо лише, що більшість із цих підходів, власне, і надихнули до створення виставки «**(НЕ)ДІТЯЧІ ІСТОРІЇ**» та планування активностей довкола неї.

Важливо, що платформа з самого початку продумана як інструмент для змішаного та/або дистанційного навчання. А це, крім іншого, означає, що запровадження карантину чи інші обмеження (наприклад брак часу на уроках) не заважають користуванню нею разом з учнями.

Детальні інструкції щодо користування платформою, вебінари щодо кожного зі згаданих вище модулів та покрокові інструкції для вчителя/вчительки див. за посиланням на початку цієї книжки.

МОЖЛИВІ ФОРМИ РОБОТИ З ВИСТАВКОЮ:

Роль гіда на виставці не є класичною. У певні моменти ви можете виступати як модератор або фасилітатор. Власне, досвід та історії відвідувачів і відвідувачок є не менш важливими, ніж історія, яку розповідає ведучий/ведуча. Тому немає потреби повністю перебирати на себе роль оповідача. Рекомендуємо максимально залучати візитерів і візитерок до процесу розповіді та навіть делегувати їм частину дискусії. Ось кілька порад, як це можна зробити.

По-перше, обов'язково проведіть перед початком знайомство та збирання очікувань. Звісно, форму для цього потрібно вибрати найефективнішу для кожної конкретної групи. Наприклад, якщо це клас, де всі один одного знають, замість вправи «Годинник» цікавіше вибрати «Дві правди та брехня». Якщо на знайомство зовсім немає часу, принаймні назвіть себе і перейдіть до збирання очікувань. Це допоможе учасникам і учасницям від самого початку зрозуміти, що від них чекають участі, а не пасивного спостереження, а вам — будувати текст

ОФЛАЙН І ОНЛАЙН

власної розповіді, вибирати історії чи теми, наголошуючи на почутих очікуваннях. У такому випадку відвідання виставки буде більш особистісним, учасники й учасниці відчують, що до них прислухаються. Це буде один із кроків до створення безпечного простору.

Немає одного визначеного порядку ознайомлення з виставкою, як власне і конкретної послідовності історій. Це означає, що ви можете не лише будувати власну оповідь залежно від впевненості та особливостей групи, а й стимулювати різноманітні обговорення.

Наприклад, можна перед початком розповіді гіда дати випереджальне завдання: знайти особу або фото чи відео, які зацікавили найбільше; дізнатися деталі біографії цієї особи (якщо це історія з постерів). Із відповідей відвідувачів і відвідувачок можна розпочати діалог про тему виставки та її ключові поняття. Головне у завданнях із вибором – наголосувати, що кожна історія має рівноцінне значення. Якщо лишаються герої/героїні, яких не вибрав ніхто, ви як ведучий/ведуча маєте сказати про них кілька слів, щоб не склалося враження, що є більш важливі та менш важливі особистості чи причини для дискримінації.

Ознайомлення з виставкою можна почати як із постерів, так і з відео. Головне — наголошувати на змістовних зв'язках між ними під час обговорення. В офлайн-форматі виставки передбачено планшети з великою кількістю відеофрагментів. Ви, так само як учасники та учасниці, можете самостійно вибирати, яка історія найліпше пасує до якого постера та до якого моменту розповіді. У віртуальному варіанті виставки вже запропоновано один або кілька відеокліпів до кожної історії, а також запитання, що стануть вам у пригоді для побудови діалогу з відвідувачами й відвідувачками. Те саме стосується запитань наприкінці розширених історичних довідок (посилання за QR-кодом). Взагалі, не варто соромитися ставити запитання. Це не свідчить про вашу некомпетентність; навпаки — живий діалог лише посилює враження про експертність ведучого.

Під час показу відеокліпів можна скористатися, наприклад, методом «Стоп-кадр»: у певний момент (зазвичай перед розв'язанням проблеми, але не лише) зупиняють відео та запитують в учасників/учасниць, як, на їхню думку, розвиватимуться події, як би вони поводитися у такій ситуації. Це може бути потужним способом стимулювати діалог, а також вийти на особистий досвід.

Можна будувати відвідання (реальне чи віртуальне) виставки за методом партисипативної (спільної) екскурсії, коли учасники/учасниці індивідуально або у малих групах ознайомлюються з різними частинами виставки,

а потім кожна з груп проводить презентацію «свого» уривка для інших. Важливим у разі застосування цього методу є те, що відвідання виставки в жодному разі не має перетворитися на простий послідовний переказ інформації з постерів або змісту відеокліпів. Виставка покликана порушувати і допомагати розв'язувати конкретні проблеми, а не просто інформувати. Тож і результат обговорень має виходити за межі передавання інформації. У цьому мають допомогти такі запитання: Чому? Як? Що спільного чи відмінного? Чи стикалися ви з подібним? Яку назву має це явище? Як проявляється у сучасності? Як можна йому протидіяти?

Потрібно спланувати відвідання так, щоб учасники й учасниці мали змогу самостійно ознайомитися з усіма матеріалами, переглянути відео, прочитати інформацію за QR-кодами. Для цього етапу можна запропонувати запитання або завдання, наприклад: вибрати історію, глибше ознайомитися з біографією, згадати схожу проблему з власного досвіду, знайти пояснення терміна або контексту в історичних довідках тощо. Відповідно учасники й учасниці матимуть додаткову мотивацію, а ви – матеріал для наступного обговорення, яке можна провести одразу або під час окремого заняття-рефлексії.

ПРО ПРОВЕДЕННЯ ЕКСКУРСІЙ

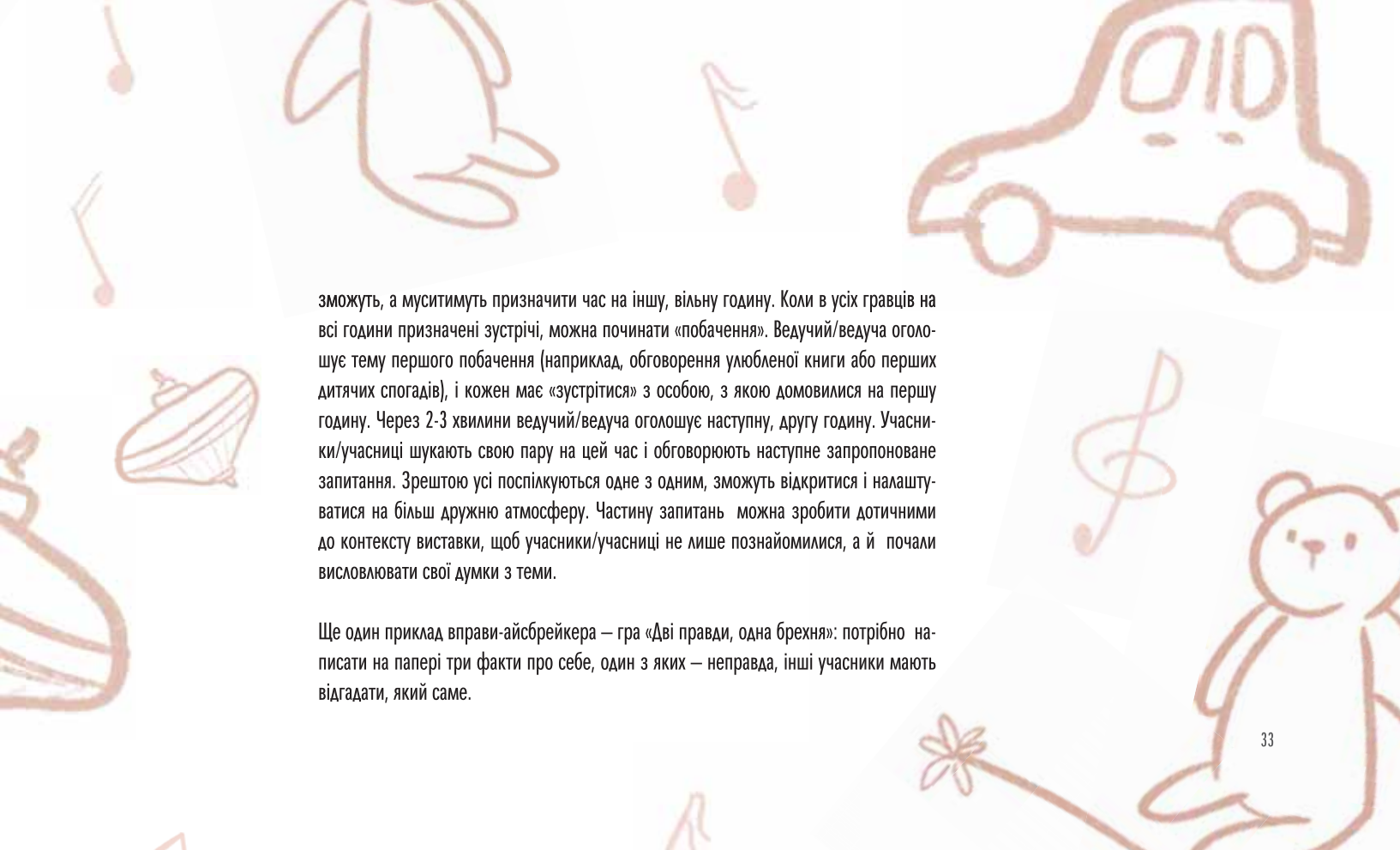

ЗАГАЛЬНІ ПОРАДИ ДЛЯ РОБОТИ. АЙСБРЕЙКЕР

Хоч би якою цікавою була інформація, у якийсь момент слухачі/слухачки можуть втомитися або відволіктися. Саме тому, щоб одразу завоювати увагу групи і створити потрібну атмосферу, розпочніть зустріч із короткої розминки або гри. Це допоможе усім розслабитися та відкритися. Вибір конкретної гри чи вправи залежить від багатьох факторів: середній вік групи, рівень вашого знайомства, кількість гравців тощо.

Зокрема, можна використати техніку «айсбрейкер» («криголам»), приміром, гру «Годинник». Кожен гравець має намалювати на папері циферблат годинника. Потім учасники й учасниці мають домовитися одне з одним про «побачення», о котрій годині вони могли б зустрітися. Наприклад, двоє осіб призначають «зустріч» на першу годину і відповідно пишуть свої імена на намальованих годинниках навпроти одиниці. Якщо інші намагатимуться зарезервувати першу годину з кимось із цих двох учасників/учасниць, то зробити цього вже не

зможуть, а муситимуть призначити час на іншу, вільну годину. Коли в усіх гравців на всі години призначені зустрічі, можна починати «побачення». Ведучий/ведуча оголошує тему першого побачення (наприклад, обговорення улюбленої книги або перших дитячих спогадів), і кожен має «зустрітися» з особою, з якою домовилися на першу годину. Через 2-3 хвилини ведучий/ведуча оголошує наступну, другу годину. Учасники/учасниці шукають свою пару на цей час і обговорюють наступне запропоноване запитання. Зрештою усі поспілкуються одне з одним, зможуть відкритися і налаштуватися на більш дружню атмосферу. Частина запитань можна зробити дотичними до контексту виставки, щоб учасники/учасниці не лише познайомилися, а й почали висловлювати свої думки з теми.

Ще один приклад вправи-айсбрейкера – гра «Дві правди, одна брехня»: потрібно написати на папері три факти про себе, один з яких – неправда, інші учасники мають відгадати, який саме.

Вправа «Людська географія» добре спрацює і в групі, де учасники/учасниці вперше бачать одне одного, і там, де вони вже довгий час знайомі (наприклад однокласники). Зазвичай ця вправа проходить так. Ведучий/ведуча зачитує запитання або дає завдання і просить кожного обрати місце у просторі залежно від відповіді (праворуч – «так», ліворуч – «ні», по центру – «важко відповісти»), наприклад:

- Вилаштуватися у алфавітному порядку за іменами.
- Вилаштуватися по порядку за датою народження.
- Я єдина дитина в сім'ї.
- Я люблю куварити.
- Я люблю займатися спортом/музикою/творчістю.
- Я змінював/змінювала місто проживання хоча б раз у житті.
- Мені подобаються сучасні українські виконавці.
- Мені подобається дистанційна форма навчання.
- Я маю досвід несправедливого ставлення/образ через вік/зовнішність/походження/релігію тощо.
- Я цікавлюсь новинами.
- У мене немає акаунту в соцмережах.
- Я ображав/ображала інших.

- Я знаю, яку професію хочу мати в майбутньому.
- Я люблю вставати зранку.
- Я вважаю, що всі люди рівні й ніхто не повинен зазнавати упереджень.

У процесі можна попросити учасників/учасниць коментувати свій вибір позиції. Запитання-твердження можна замінювати та доповнювати відповідно до вашого плану та конкретної групи відвідувачів/відвідувачок.

ВИБІР УЛЮБЛЕНИХ ІСТОРІЙ

Організація екскурсії – це неабияке креативне завдання, а його виконання великою мірою залежить від підходу гіда. Щоб переповісти деталі усіх історій, потрібно багато часу, тож ви можете зосередитися на тих, які вважаєте найцікавішими, які видаються вам особливими. У такому разі відвідувачам і відвідувачкам буде цікаво дізнатися, чому ви розповідаєте одні історії детальніше, ніж інші, і вони матимуть можливість висловити власні думки та почуття щодо теми виставки.

ОСОБИСТА ПІДБІРКА ЦИТАТ, ПОРТФЕЛЬ ГІДА

Тримати у голові усі історії з іменами, датами і цитатами — справа нелегка.

Занотуйте інформацію, яка може знадобитися під час проведення екскурсії: це надасть впевненості та врятує від зайвих хвилювань, якщо в потрібний момент якась цитата чи назва вилетять із голови. Можна використати блокнот або маленькі картки (з цупкого паперу чи картону), складені згідно з перебігом екскурсії. Однак пам'ятайте, що нотатки не мають бути текстом екскурсії, який ви читатимете вголос.

ПОБУДОВА ВЛАСНОЇ ОПОВІДІ

Організація і проведення екскурсії — це простір для творчості та самовираження. Дійте за власними концепцією і логікою, адже ви маєте можливість додати свою інтерпретацію та розуміння до проєкту. Саме ви маєте вирішувати, який стенд має бути першим, а який — завершальним; яким історіям потрібно приділити більше часу та уваги.

ДІАЛОГ ТА ВЗАЄМОДІЯ З ВІДВІДУВАЧАМИ Й ВІДВІДУВАЧКАМИ

Експерсія буде цікавішою, якщо відбудеться у вигляді діалогу між гідом та відвідувачами й відвідувачками. Заохочуйте їх ставити запитання, а також запитуйте у групи, що вони відчують. Які емоції викликають у них фото? Які асоціації з історіями їм спадають на думку? Чи знали вони раніше факти, про які йде мова, а, може, стикались із чимось подібним у своєму житті? Така інтерактивність допоможе відвідувачам і відвідувачкам бути зацікавленими та сконцентрованими, змусить їх глибше замислюватися над історіями.

РОБОТА З РІЗНИМИ РЕАКЦІЯМИ АУДИТОРІЇ

Не завжди аудиторія реагуватиме на екскурсію так, як очікувалось. Поведінка та слова відвідувачів і відвідувачок можуть бути геть непередбачуваними, а часом і неприємними. Як діяти у таких ситуаціях? Якщо помічаєте, що хтось зі слухачів/слухачок відволікається, голосно говорить і заважає вам і групі, попросіть поводитися тихіше. Однак не переймайтеся, якщо не вдасться долучити до спільної діяльності таких відвідувачів або відвідувачок. Гід — не вчитель і не вихователь, тож встановлювати дисципліну не належить до ваших обов'язків. Продовжуйте з тими, хто зацікавлений. Якщо лунають недоречні або провокативні коментарі, можна нагадати, що проєкт — це місце, вільне від дискримінації та негативу щодо інших, незалежно від їхнього походження, релігійних переконань тощо. Попри те, що будь-які питання й думки толеруються, вони не мають ображати або знецінювати інших людей. Так само варто поводитися і у разі конфліктних ситуацій між учасниками/учасницями групи або між вами і кимось із них: зауважте, що основою спілкування у групі є взаємоповага та відкритість до різних поглядів, досвідів та почуттів. Детальніше див. також далі у пункті про безпечний простір.

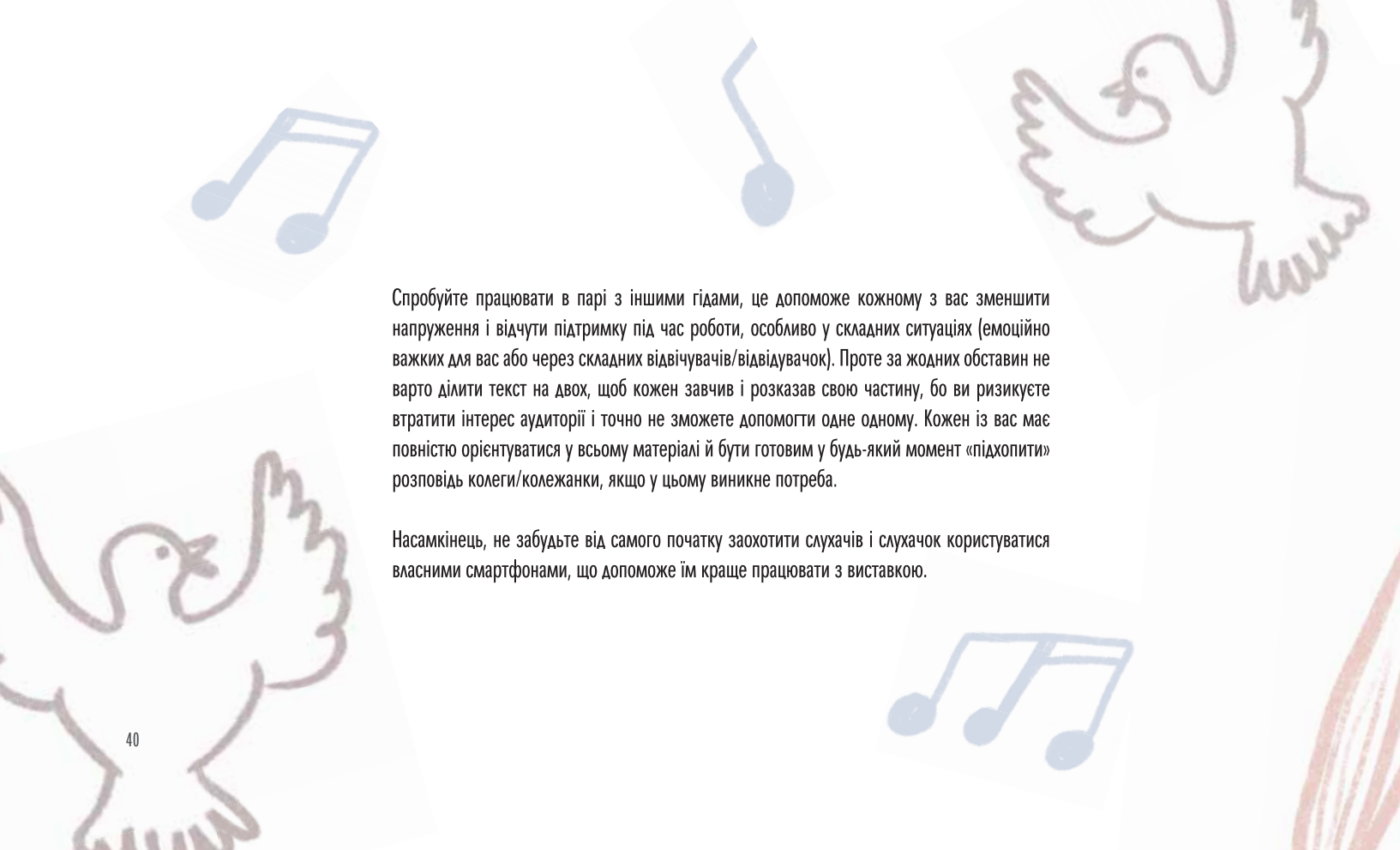

ПРО ПІДГОТОВКУ ДО ЕКСКУРСІЇ

Крім створення тексту екскурсії, вивчення імен та дат, корисним під час підготовки також є тренування. Проведіть екскурсію для себе або друга/подруги кілька разів перед початком проєкту та переконайтеся, що все складатиметься саме так, як задумано: переходи від історії до історії відбуваються логічно, вистачає часу, відведеного на ту чи ту частину виставки, тощо.

Досвід проведення виставки показав, що оптимальна тривалість екскурсії, разом зі вступною частиною та миттєвою рефлексією, становить близько 90 хвилин. Потрібно одразу погодити з адміністрацією навчального закладу час, коли учні/учениці зможуть проводити заняття з виставкою та на основі виставки, а також середню тривалість цих занять. Перші гіді виставки зауважили, що найкращим часом для екскурсії є середина шкільного дня, а найгіршим – час після уроків.

The page features a light blue background with several faint, stylized illustrations. In the top left, there are two blue musical notes. In the top center, there is a single blue musical note. In the top right, there is a brown dove in flight. In the bottom left, there is a large brown dove in flight. In the bottom right, there are three blue musical notes. The text is centered on the page.

Спробуйте працювати в парі з іншими гідами, це допоможе кожному з вас зменшити напруження і відчуті підтримку під час роботи, особливо у складних ситуаціях (емоційно важких для вас або через складних відвідувачів/відвідувачок). Проте за жодних обставин не варто ділити текст на двох, щоб кожен завчив і розказав свою частину, бо ви ризикуєте втратити інтерес аудиторії і точно не зможете допомогти одне одному. Кожен із вас має повністю орієнтуватися у всьому матеріалі й бути готовим у будь-який момент «підхопити» розповідь колеги/колежанки, якщо у цьому виникне потреба.

Насамкінець, не забудьте від самого початку заохотити слухачів і слухачок користуватися власними смартфонами, що допоможе їм краще працювати з виставкою.

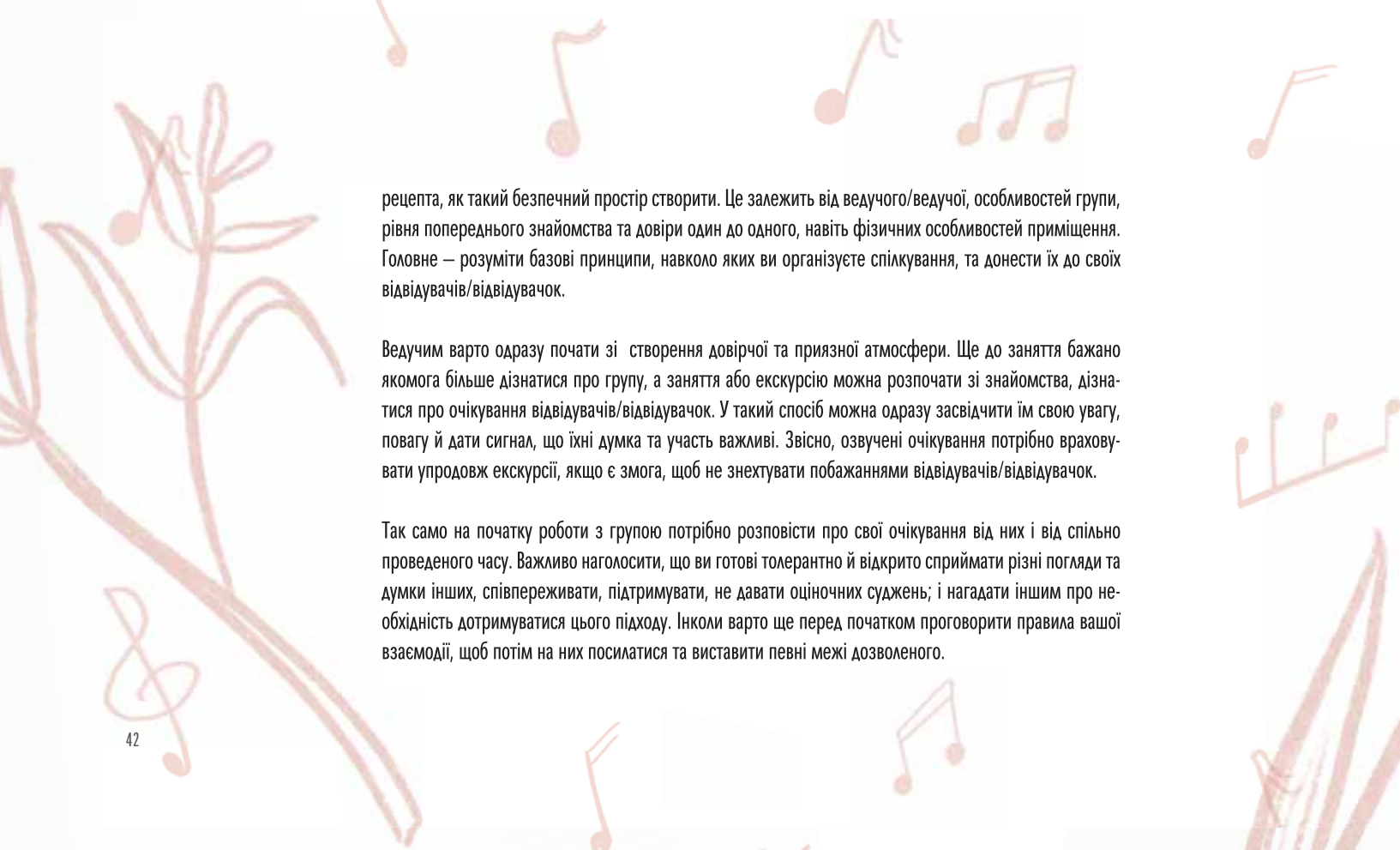

ОСОБЛИВОСТІ ВИСТАВКИ « [НЕ] ДИТЯЧІ ІСТОРІЇ »

БЕЗПЕЧНИЙ ПРОСТІР

Проект «(Не)дитячі історії» передбачає створення безпечного середовища для усіх його учасників/учасниць. І йдеться не лише про фізичну, а й про емоційну безпеку. Коло учасників/учасниць має бути вільним від свідомого поширення стереотипів, упереджень, засудження та агресії, навіть вербальної.

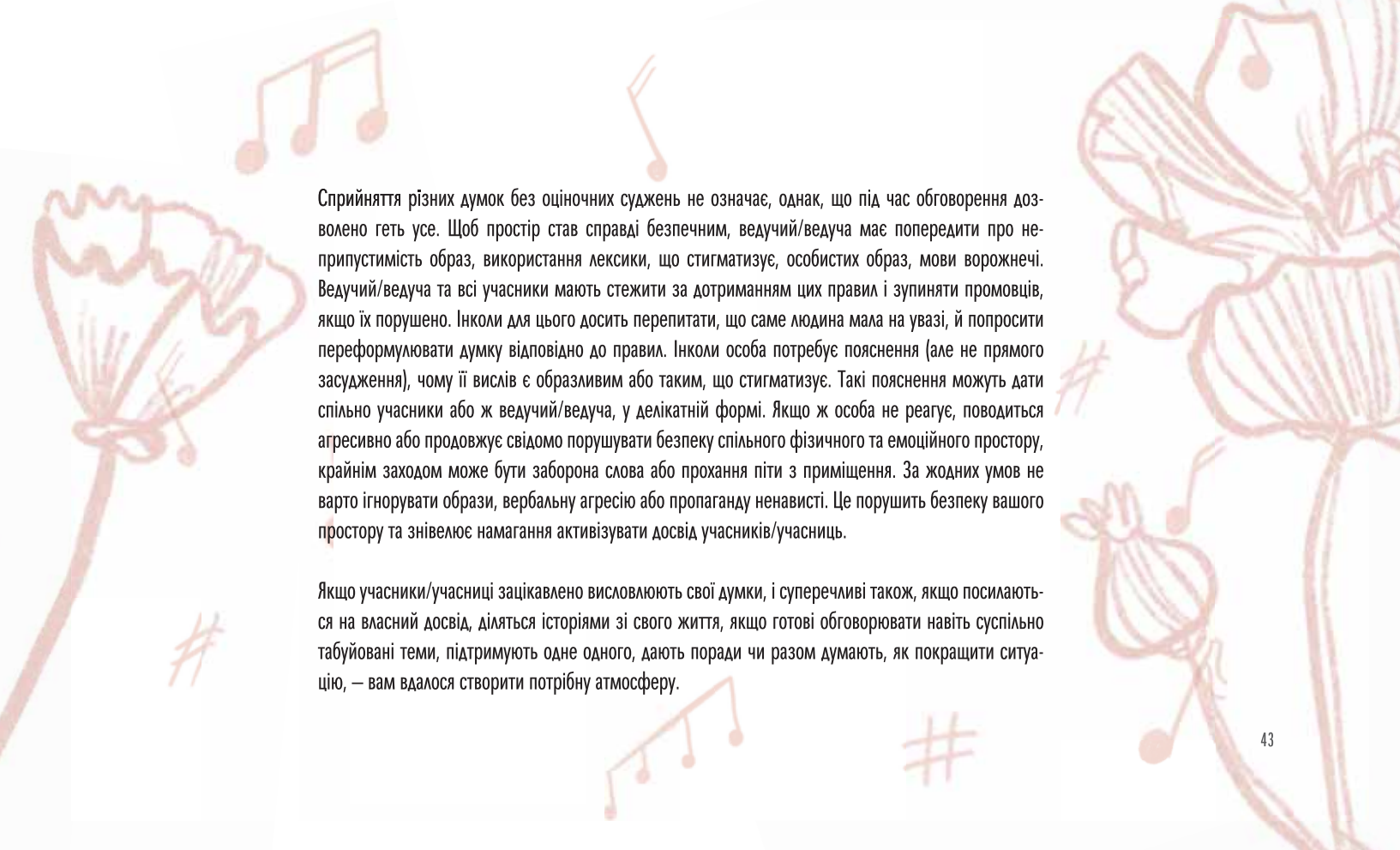
Розмова на теми дискримінації, упереджень та приниження потребує формування спеціальної атмосфери, яка б стимулювала участь та висловлення думок відвідувачів/відвідувачок та створювала у них почуття безпеки й поваги. Надто коли йдеться про власний досвід молодих людей або їхніх близьких. Немає одного правильного

The page features a light pink background with several faint, stylized musical notes scattered across it. On the left side, there is a large, hand-drawn illustration of a plant with long, thin leaves and a central stem with several smaller leaves at the top. The overall aesthetic is soft and artistic.

рецепта, як такий безпечний простір створити. Це залежить від ведучого/ведучої, особливостей групи, рівня попереднього знайомства та довіри один до одного, навіть фізичних особливостей приміщення. Головне — розуміти базові принципи, навколо яких ви організуєте спілкування, та донести їх до своїх відвідувачів/відвідувачок.

Ведучим варто одразу почати зі створення довірчої та приязної атмосфери. Ще до заняття бажано якомога більше дізнатися про групу, а заняття або екскурсію можна розпочати зі знайомства, дізнатися про очікування відвідувачів/відвідувачок. У такий спосіб можна одразу засвідчити їм свою увагу, повагу й дати сигнал, що їхні думка та участь важливі. Звісно, озвучені очікування потрібно враховувати упродовж екскурсії, якщо є змога, щоб не знехтувати побажаннями відвідувачів/відвідувачок.

Так само на початку роботи з групою потрібно розповісти про свої очікування від них і від спільно проведеного часу. Важливо наголосити, що ви готові толерантно й відкрито сприймати різні погляди та думки інших, співпереживати, підтримувати, не давати оціночних суджень; і нагадати іншим про необхідність дотримуватися цього підходу. Інколи варто ще перед початком проговорити правила вашої взаємодії, щоб потім на них посилалися та виставити певні межі дозволеного.

Сприйняття різних думок без оціночних суджень не означає, однак, що під час обговорення дозволено геть усе. Щоб простір став справді безпечним, ведучий/ведуча має попередити про неприпустимість образ, використання лексики, що стигматизує, особистих образ, мови ворожнечі. Ведучий/ведуча та всі учасники мають стежити за дотриманням цих правил і зупиняти промовців, якщо їх порушено. Інколи для цього досить перепитати, що саме людина мала на увазі, й попросити переформулювати думку відповідно до правил. Інколи особа потребує пояснення (але не прямого засудження), чому її вислів є образливим або таким, що стигматизує. Такі пояснення можуть дати спільно учасники або ж ведучий/ведуча, у делікатній формі. Якщо ж особа не реагує, поводиться агресивно або продовжує свідомо порушувати безпеку спільного фізичного та емоційного простору, крайнім заходом може бути заборона слова або прохання піти з приміщення. За жодних умов не варто ігнорувати образи, вербальну агресію або пропаганду ненависті. Це порушить безпеку вашого простору та знівелює намагання активізувати досвід учасників/учасниць.

Якщо учасники/учасниці зацікавлено висловлюють свої думки, і суперечливі також, якщо посилаються на власний досвід, діляться історіями зі свого життя, якщо готові обговорювати навіть суспільно табуовані теми, підтримують одне одного, дають поради чи разом думають, як покращити ситуацію, — вам вдалося створити потрібну атмосферу.

Якщо ж відвідувачі/відвідувачки пасивно слухають і мовчать у відповідь на запитання, однією з причин може бути невпевненість, що їхню думку поважатимуть, що вони будуть у безпеці після її висловлення. Як ведучому/ведучій вам необхідно якомога раніше відчуті це і спробувати виправити ситуацію ще на початку.

Однак важливо пам'ятати, що не все залежить лише від вас. Інколи старання можуть виявитися марними через сукупність різних причин: глибокі внутрішні проблеми класу/групи, неправильне налаштування їх перед відвіданням, незвичність до активних методів роботи та відкритої, справді відкритої, розмови. Щось із цього вдасться змінити, а щось – ні. Це також нормально, головне – щиро намагатися. Бо успіх у створенні безпечного простору залежить передусім від вашої щирої поваги до своїх слухачів та зацікавленості у їхніх думках та досвіді.

АКТИВНА УЧАСТЬ І ДОСВІД ВІДВІДУВАЧІВ/ВІДВІДУВАЧОК

Ми вже багато разів згадували про те, що активна участь відвідувачів/відвідувачок є однією з умов виставки, а їхній досвід стикання з темами дискримінації та упереджень — складовою процесу відвідування та навчання.

У виставку інтегровано багато елементів, які мають це забезпечити. Один із методів пов'язаний із тим, що немає визначеного порядку постерів і лінійної екскурсії. Передбачено можливість довільно, за власною логікою поєднувати історії на плакатах і відеофрагменти з інтерв'ю. Запитання перед інтерв'ю (онлайн-версія виставки) та запитання після довгих історичних довідок (текстів за посиланням «Більше про... тут») також мають допомогти гіді або учасникам/учасницям самостійно формулювати власне ставлення та висловлювати свої думки щодо прочитаного/ почутого.

Як уже згадано, крім безпосереднього часу на виставці, простором для самовираження учасників/учасниць мають стати кімната для рефлексій та/або кімната для проведення занять.

Найважливішим для забезпечення цієї складової виставки є:

- обрати такий темп, що максимально підходить для конкретної групи;
- ставити запитання і чекати на відповіді;
- віддавати перевагу обговоренню тем, цікавих учасникам/учасницям, перед власним планом;
- складати власний план дуже гнучко, щоб реагувати на потреби групи;
- постійно покликатися на власний досвід і заохочувати до цього відвідувачів/відвідувачок;
- спільно обговорювати висловлені приклади, шукати їх вирішення.

Окремо варто згадати також про незалежний досвід ознайомлення з виставкою. Щоб відвідувачі/відвідувачки мали можливість сформулювати очікування та власне ставлення, треба обов'язково дати їм час на самостійний огляд виставки. За цей час вони можуть обрати улюблені історії, подумати над їхнім значенням у власному

житті, переглянути відео, за бажанням ознайомитися з додатковими біографіями та історичними текстами за QR-посиланнями. Таке ознайомлення ви можете вписати у свій план екскурсії, наприклад:

- як випереджальне, щоб викликати цікавість;
- у якийсь момент екскурсії, щоб перепочити та стимулювати інтерес і вибір тем для продовження відвідувачами й відвідувачками;
- після екскурсії, щоб перейти до рефлексії чи прикінцевого заняття.

У кожному випадку потрібно дати якесь невеличке завдання чи запитання, щоб досвід учасників/учасниць був більш конкретним. Наприклад, попросити знайти історію чи відео, що вразили їх найбільше; прочитати історичну довідку на найменш відому для них тему. За бажання, можна дати різні завдання індивідуально або в групах.

Виконані завдання необхідно потім обговорити, впевнившись, що кожен має рівні можливості та час, щоб висловитися. Інакше ви ризикуєте безпечним простором.

Така робота потребує чіткого планування часу, готовності до зміни власної екскурсії та свідомого перенесення частини тексту екскурсії на відвідувачів/відвідувачок. Тобто гід починає відігравати роль, ближчу до модератора.

Пам'ятайте, головне завдання виставки не в тому, щоб переказати усю наявну інформацію, а в тому, щоб відвідувачі й відвідувачки знайшли у ній щось для себе. При цьому, однак, важливо сказати хоча б кілька слів про кожну особу з виставки та відео, адже кожен голос є для нас важливим, хоч і не кожен безпосередньо до нас промовляє.

ПРО ВИПЕРЕДЖАЛЬНІ ТА НАСТУПНІ ЗАНЯТТЯ, ЗАНЯТТЯ ЗІ «STORIES THAT MOVE»

Відвідання виставки є лише частиною досвіду ознайомлення з «(НЕ)ДИТЯЧИМИ ІСТОРІЯМИ». Для максимальної ефективності ми рекомендуємо проведення додаткових занять перед, після або через деякий час після відвідання виставки.

Точну тематику, тривалість і методи таких занять ви можете визначати самостійно. Важливим є дотримання ключових концептуальних тез нашої виставки:

- зв'язок історії та сучасності;
- апелювання до досвіду учасників/учасниць;
- спільне розв'язання проблем, пов'язаних із дискримінацією та упередженнями сьогодні;
- робота в рамках безпечного простору, активізації учнів/учениць та поваги до прав людини.

Нагадаємо, що в умовах очного, дистанційного та змішаного навчання вам стане у пригоді онлайн-платформа із протидії дискримінації «Stories that Move». Докладно про неї написано в окремому розділі. Крім забезпе-

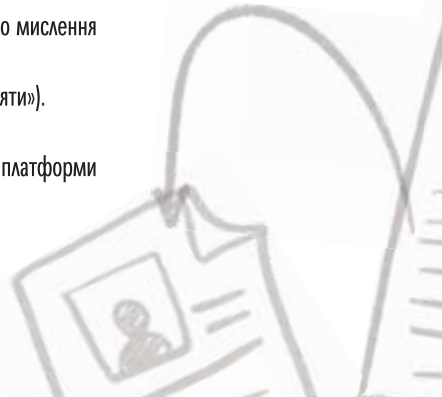

чення згаданих вище підходів, різноманіття методів та високого рівня інтерактивності, поєднання індивідуальної, групової та загальної роботи, інтеграції методів видимого мислення, заняття платформи побудовані на історіях молодих людей, з якими учні/учениці ознайомляться (або вже ознайомилися) під час відвідання виставки. Це забезпечить глибший рівень опрацювання історій, а у комплексі з виставкою — глибші та більш систематичні навички з ключових тем.

Зазначимо ще раз теми п'ятьох готових до використання модулів платформи:

- ідентичність та упередження (модуль «Бачити та бути»);
- механізми дискримінації та конкретні кейси до розв'язання проблем (модуль «Зіштовхнувшись із дискримінацією»);
- біографічне навчання та навчання з історії (модуль «Життєві історії»);
- стереотипи та упередження крізь призму пропаганди та медіа, задля розвитку критичного мислення (модуль «Робота зі ЗМІ»);
- соціальна відповідальність, права людини та активні дії на захист себе та інших (модуль «Діяти»).

Детальні покрокові рекомендації щодо виконання кожного модуля можна прочитати на сайті платформи (див. посилання на початку методичного посібника).

ВІДЕОДОДАТКИ

Відео молодих людей із матеріалів платформи «Stories that Move» – невід’ємна складова виставки. Вони та історії на постерах є однаково важливими для змісту виставки. Як уже зазначено, немає чіткої прив’язки історій до відео. Лише в онлайн-варіанті виставки з об’єктивних причин потрібно було обмежити вибір відеофрагментів і подати один або кілька фіксовано.

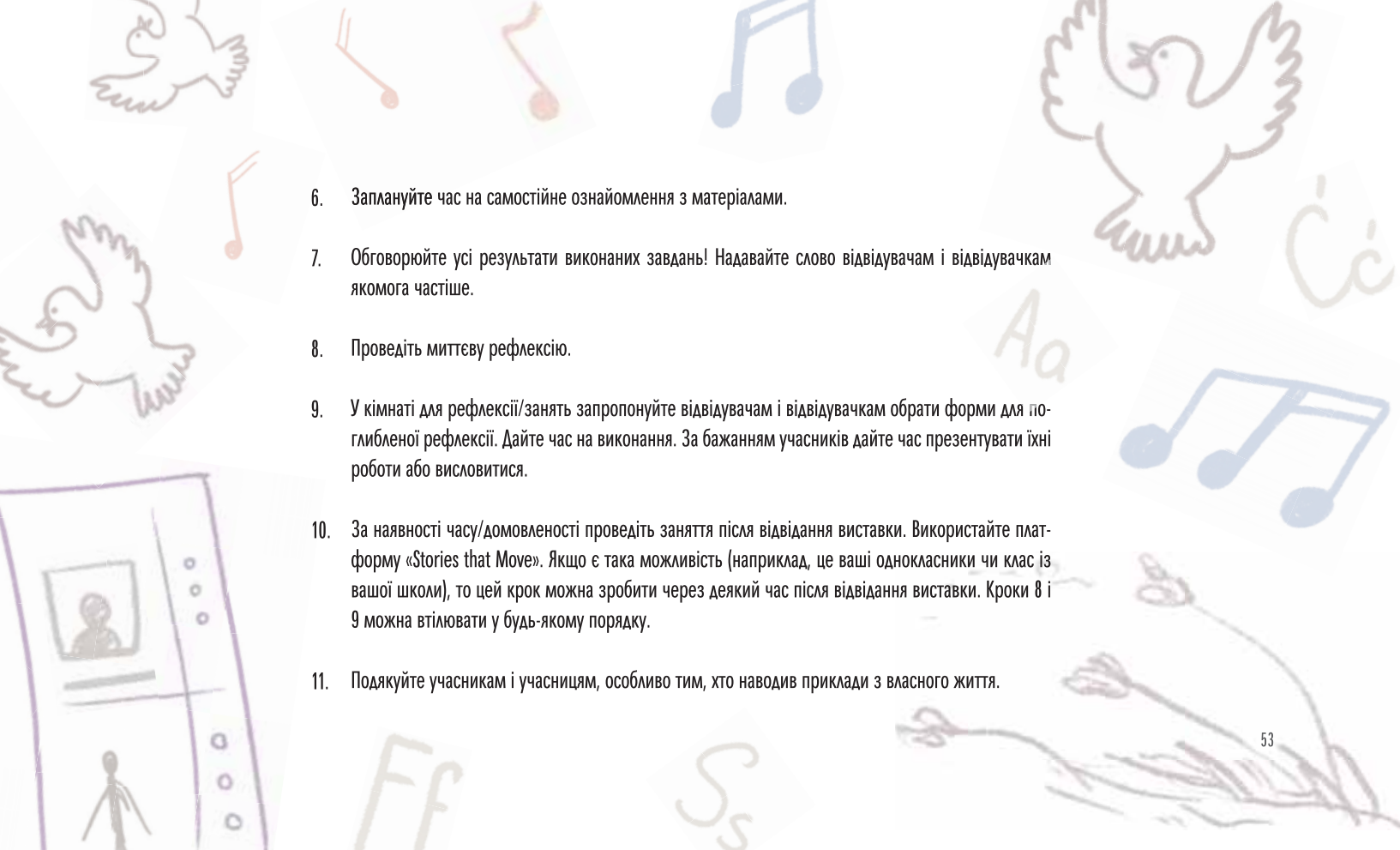
Як ведучі ви можете запропонувати послухати деякі з історій або дати відвідувачам і відвідувачкам можливість і час зробити вибір. У будь-якому випадку, перегляд відео має супроводжуватися коментарем або обговоренням щодо зв’язку з історією (постерами) та сучасним досвідом відвідувачів/відвідувачок.

Нагадаємо, що всі відео субтитровано українською. Субтитри необхідно ввімкнути та обрати мову в налаштуваннях відео на YouTube. Звісно ж, якщо відвідувачі/відвідувачки знають мову оригіналу, цього робити немає потреби.

Відео також інтегровано в інтерактивні заняття онлайн-платформи «Stories that Move», про що йшлося вище.

ЗАГАЛЬНИЙ ПЛАН ЕКСКУРСІЇ

1. Дізнайтеся якомога більше про групу заздалегідь. Сплануйте відповідні методи для вступу, підлаштуйте власний текст і завдання до потреб групи.
2. Якщо є така можливість (наприклад, це ваші однокласники або клас із вашої школи), заплануйте впереджальне заняття або бесіду. Використовуйте платформу «Stories that Move», зберіть очікування.
3. Назвіть себе. Проведіть знайомство, поясніть правила безпечного простору та зберіть очікування. Зробіть вступне слово про саму виставку (до або після збирання очікувань). Згадайте, що наприкінці роботи буде можливість для рефлексії.
4. Обговоріть правила відвідування в рамках створення безпечного простору для розмови (див. розділ про безпечний простір вище). Наголосіть на тому, що потрібно бути обережним із виставковими планшетами, що бажано користуватися власними навушниками під час самостійного перегляду відео.
5. Розпочніть роботу з матеріалами виставки. Як її спланувати — див. розділ «Можливі форми роботи з виставкою».

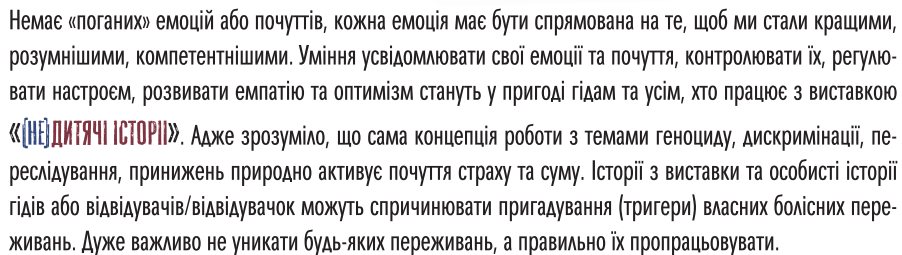
-
6. Заплануйте час на самостійне ознайомлення з матеріалами.
7. Обговорюйте усі результати виконаних завдань! Надавайте слово відвідувачам і відвідувачкам якомога частіше.
8. Проведіть миттєву рефлексію.
9. У кімнаті для рефлексії/занять запропонуйте відвідувачам і відвідувачкам обрати форми для поглибленої рефлексії. Дайте час на виконання. За бажанням учасників дайте час презентувати їхні роботи або висловитися.
10. За наявності часу/домовленості проведіть заняття після відвідання виставки. Використайте платформу «Stories that Move». Якщо є така можливість (наприклад, це ваші однокласники чи клас із вашої школи), то цей крок можна зробити через деякий час після відвідання виставки. Кроки 8 і 9 можна втілювати у будь-якому порядку.
11. Подякуйте учасникам і учасницям, особливо тим, хто наводив приклади з власного життя.

РЕФЛЕКСІЯ

ТЕХНІКИ ПСИХОЕМОЦІЙНОЇ САМОДОПОМОГИ

Основним інструментом, дієвою силою виставки «(НЕ)ДИТЯЧІ ІСТОРІЇ» є розповідь про почуття молодих людей. Ознайомлюючись із їхніми долями, ми самі наражаємось на глибокі почуття і проживаємо певні моменти разом із героями та героїнями. Саме такі почуття вищого ґатунку, можливість співпереживати, співчувати становлять нашу людську сутність, роблять людину людиною.

Коли говорять про емоції людини, то мають на увазі різноманітні переживання: радість, любов, захоплення, сум, страх, гнів, зневагу, злість. При цьому варто розрізнити поняття емоції та почуття. Емоції нетривалі, мають ситуативний характер, залежать від обставин, імпульсивні, виникають як реакція людини на певні події, явища, поведінку, вчинки інших людей. Почуття значно триваліші, ніж емоції, мало залежать від ситуації, мають суспільний характер і формуються у процесі набуття людиною соціального досвіду. Приклади почуття – це любов матері до своєї дитини, релігійні переживання, естетичні почуття.

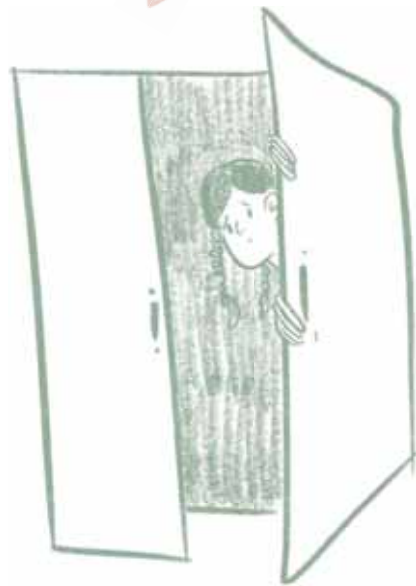
Немає «поганих» емоцій або почуттів, кожна емоція має бути спрямована на те, щоб ми стали кращими, розумнішими, компетентнішими. Уміння усвідомлювати свої емоції та почуття, контролювати їх, регулювати настрій, розвивати емпатію та оптимізм стануть у пригоді гідам та усім, хто працює з виставкою «**(НЕ)ДИТЯЧІ ІСТОРІЇ**». Адаже зрозуміло, що сама концепція роботи з темами геноциду, дискримінації, переслідування, принижень природно активує почуття страху та суму. Історії з виставки та особисті історії гідів або відвідувачів/відвідувачок можуть спричинювати пригадування (тригери) власних болісних переживань. Дуже важливо не уникати будь-яких переживань, а правильно їх пропрацювати.

Гіди можуть відчувати додаткове хвилювання перед незнайомою аудиторією.

Для подолання хвилювань, кращої взаємодії із відвідувачами/відвідувачками, для контролю за своїм емоційним і психологічним здоров'ям, пропонуємо нижче деякі **техніки психоемоційної самопомоги**.

1. ДИХАЛЬНІ ВПРАВИ

Емоційні переживання людини завжди проявляються на тлі певних фізіологічних змін, які відбуваються в організмі (наприклад, прискорюється серцебиття, перехоплює дихання, виступають сльози).

Якщо під час проведення виставки вас охопили «важкі» почуття, зупиніться, опишіть подумки свій стан, наприклад: «Я хвилююсь, але всі ми люди і можемо хвилюватись, це нормально». При цьому приходять усвідомлення емоції. Є правило: якщо емоцію назвали та усвідомили, її легше контролювати. Пізніше корисним буде зробити декілька глибоких вдихів — видихів (видих має бути довшим за вдих), попити води. Декілька хвилин глибокого дихання мають наситити киснем мозок, і хвилювання піде.

2. ТЕХНІКИ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ

Якщо вас охопила тривога, можна також використовувати техніку візуалізації. Потрібно уявити собі картинку, що турбує, а потім — що ви поступово відсуваєтеся від цієї картинки і вона стає дедалі меншою, доки зовсім не зникне. Або уявити собі картинку на екрані монітора і зменшувати її до повного знищення. Потім замініти «заставку» на приємну для ока.

3. АКУПРЕСУРА

Ця давня японська техніка допомагає подолати тривогу і навіть депресію. Всі ми знаємо, що точки, розташовані на долонях та п'ятках, відповідають за різні органи та самопочуття загалом. Приміром, маленькі діти смочнуть пальці, щоб заспокоїтись. Ми непомітно перехрещуємо пальці, якщо нервуємо, або «на удачу».

Насправді ці дії стимулюють енергетичні меридіани, які відіграють важливу роль в акупресурі. Отже, треба інтенсивно потерти пальці на обох руках упродовж двох хвилин. Потім обхопити палець так, щоби відчуті у ньому пульсацію, утримувати, поки пульс не сповільниться.

Масаж усієї долоні, як завершення процедури Джин Шин Джитсу (таку назву має ця техніка), вивільнює позитивну енергію. Саме тому ми несвідомо тремо долоні, якщо щось вийшло і ми тішимося. Посередині долоні є точка гармонізації, тому масаж долоней забезпечує позитивне мислення і робить наше життя більш упорядкованим.

4. ПРАКТИКА БУДДИСТІВ

Нам часто складно знайти час, щоби зробити щось для себе. Здається, що цей внесок має бути ресурсозатратним, щоб дати користь. Але якщо ми почнемо з того, що хоча б дві хвилини будемо перефокусувати увагу з зовнішнього простору у внутрішній, звертати увагу на те, які сигнали нам подає наше тіло, привчати себе до уважності до себе і своїх потреб, — ми виявимо, що в нашому житті набагато більше ресурсу, радості й усвідомленості, ніж нам здавалося.

Щоб виконати цю практику, потрібно відповісти на низку запитань.

Що я відчуваю:

- на фізичному рівні. Як відчувається моє тіло, чого воно прагне в цю хвилину?
- на емоційному рівні. Як у мене почуття, що у мене на душі?
- на рівні думок та поведінки. Про що мої думки? Чи корисні вони для мого самопочуття або для справи, яку я роблю?

Робимо так званий сканер свого стану. Завдяки цій простій практиці ми повертаємо собі контакт із реальністю. Лише так ми можемо відновити доступ до ресурсності.

5. ПРАКТИКА ВДЯЧНОСТІ

Дуже гарна звичка — привчити себе до щоденної практики вдячності. Кожного дня, засинаючи, згадуйте, що було гарного цього дня, які добрі події відбулися, за що ви вдячні близьким та далеким людям, всесвіту, природі тощо. Дуже корисно засинати з думками про все хороше, що було в минулому дні. Так ми заспокоюємо розум і забезпечуємо собі повноцінний сон.

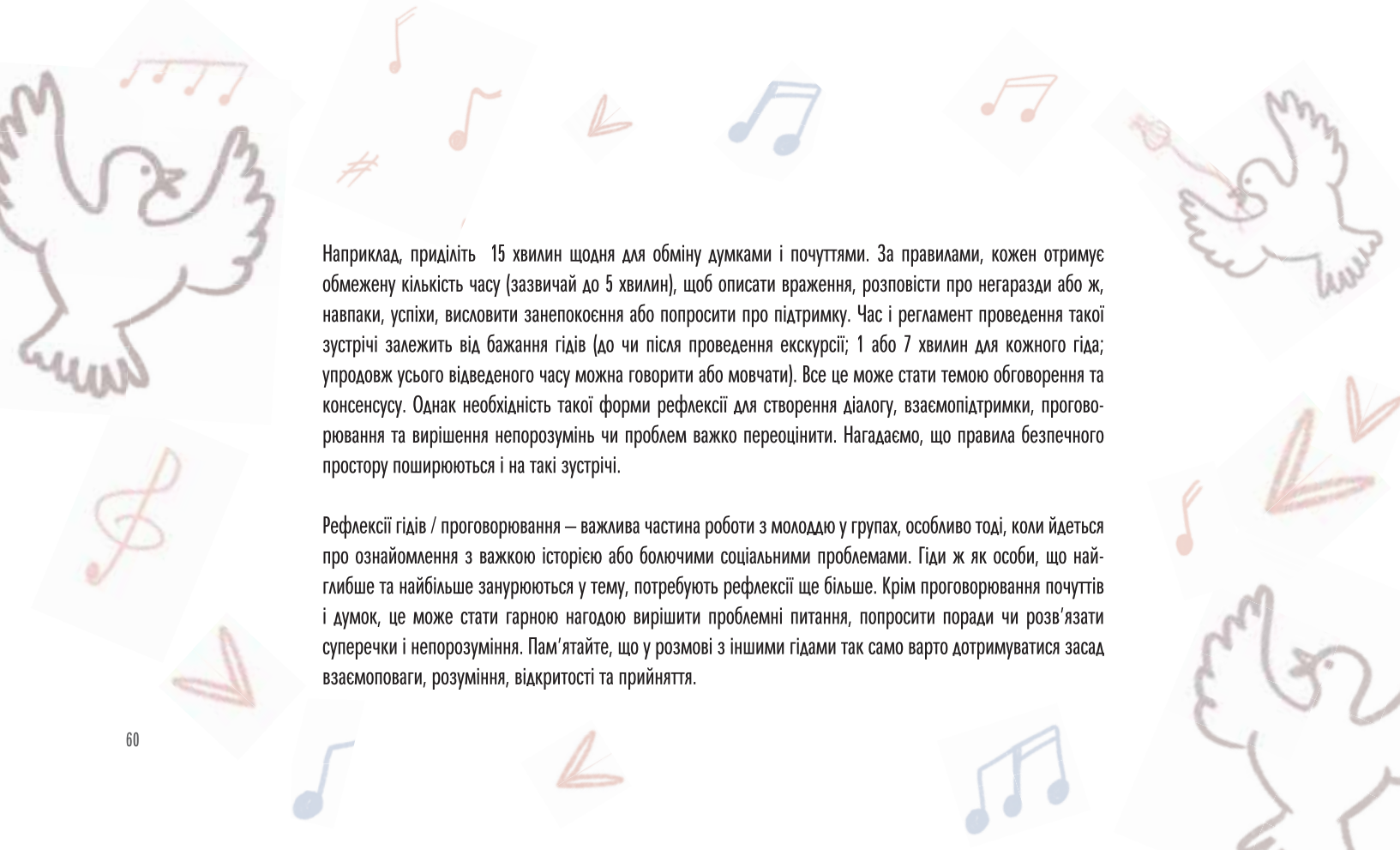
Закріплення навичок психоемоційної самопомоги має відбуватись систематично. Також дуже корисними для психічного та емоційного здоров'я є заняття спортом, танцями, бойовими мистецтвами, йогою, домашня робота, захоплення та хобі.

РЕФЛЕКСІЯ ТА ВЗАЄМОПІДТРИМКА ДЛЯ ГІДІВ

Як уже згадано, гіді виставки можуть отримувати додаткове емоційне навантаження. Адже ви працюєте із людьми, маєте бути більш відкритими, щоб відчувати й розуміти їхній емоційний стан, знаєте значно більше інформації про історії виставки та історичний контекст, можете щоразу по-різному реагувати на одні й ті самі історії, а ще ви можете хвилюватись, бути в поганому чи пригніченому настрої через речі, не пов'язані із виставкою, просто почуватись зле.

У будь-якому разі рефлексія та взаємопідтримка для гідів допоможуть вам на етапі підготовки, упродовж усієї роботи з виставкою та після її завершення.

The background of the page is decorated with various musical symbols and bird illustrations. There are several musical notes in orange and blue, some with stems and flags. There are also several birds, some in flight and some perched, drawn in a simple, sketchy style. The overall color palette is soft and pastel, with light blues, oranges, and greys.

Наприклад, приділіть 15 хвилин щодня для обміну думками і почуттями. За правилами, кожен отримує обмежену кількість часу (зазвичай до 5 хвилин), щоб описати враження, розповісти про негаразди або ж, навпаки, успіхи, висловити занепокоєння або попросити про підтримку. Час і регламент проведення такої зустрічі залежить від бажання гідів (до чи після проведення екскурсії; 1 або 7 хвилин для кожного гіда; упродовж усього відведеного часу можна говорити або мовчати). Все це може стати темою обговорення та консенсусу. Однак необхідність такої форми рефлексії для створення діалогу, взаємопідтримки, проговорювання та вирішення непорозумінь чи проблем важко переоцінити. Нагадаємо, що правила безпечного простору поширюються і на такі зустрічі.

Рефлексії гідів / проговорювання – важлива частина роботи з молоддю у групах, особливо тоді, коли йдеться про ознайомлення з важкою історією або болючими соціальними проблемами. Гіди ж як особи, що найглибше та найбільше занурюються у тему, потребують рефлексії ще більше. Крім проговорювання почуттів і думок, це може стати гарною нагодою вирішити проблемні питання, попросити поради чи розв'язати суперечки і непорозуміння. Пам'ятайте, що у розмові з іншими гідами так само варто дотримуватися засад взаємоповаги, розуміння, відкритості та прийняття.

РЕФЛЕКСІЙНІ МЕТОДИКИ ДЛЯ ВІДВІДУВАЧІВ І ВІДВІДУВАЧОК

Рефлексійні методики для відвідувачів і відвідувачок — це невід’ємна частина досвіду ознайомлення із виставкою.

Можна спробувати такі способи та форми рефлексії:

- «Асоціативний куш» до словосполучення «(Не)дитячі історії» дає змогу в короткій формі описати враження від заходу загалом. Після екскурсії в учасників і учасниць виникнуть певні асоціації. «Куш» може передбачати коротку та компактну відповідь або ж стати «дошкою вражень» без меж: кожен може залишити свій коментар, враження чи думку у будь-якій формі. Для цього потрібно мати фліпчарт із папером і маркери.

-
- Голосування за історію допоможе зрозуміти, з якими видами дискримінації відвідувачі й відвідувачки стикаються частіше. У такий спосіб також можна підігріти їхню увагу: щоб обрати одну історію, потрібно послухати всі.

Для цього потрібно мати: фліпчарт із папером, де вже написані імена героїв/героїнь виставки і є стовпчик для самостійного вписування (наприклад, імен когось із відеоісторій або відвідувачів і відвідувачок), клейкі стікери різних кольорів.

-
- Написати твір, не відриваючи руки: «Думаючи, слухаючи, дивлячись на.., я...». Це також може бути лист до самого себе.

Для цього потрібно мати: папір (білий або різнокольоровий), ручки, олівці, фломастери, тверді підставки для писання.

-
- Написати листа котромусь із героїв/героїнь виставки (або всім), відео чи людині, яка була присутня під час екскурсії (гід, хтось із відвідувачів/відвідувачок) і поділилась власним досвідом. Листи відвідувачі/відвідувачки можуть забрати із собою або ж залишити гідам для подальшого їх долучення до матеріалів проєкту (за згодою). Згодом хтось може зачитати свій лист (за бажанням), або ж можна обговорити, чи було легко

писати, про що писали, як би на цей лист могли відреагувати адресати.

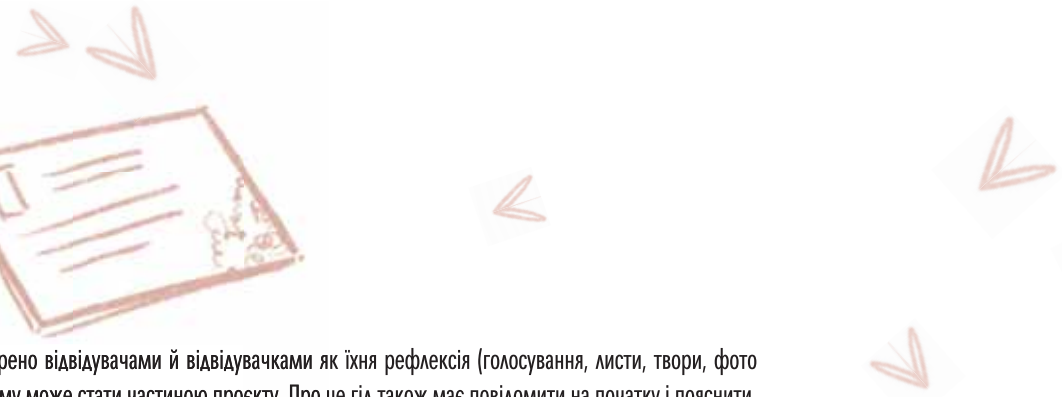

Для цього потрібно мати: папір (білий або різнокольоровий), ручки, олівці, фломастери, тверді підставки для писання, конверти.

- Намалювати свічник і запалити свічки — у такий спосіб пом'янути тих, хто загинув.
Для цього потрібно мати: папір, може бути різнокольоровий, ручки, олівці, фломастери, тверді підставки, свічки.

Іншими способами можуть бути: запис коротких відео, твітерволл (хештег #НеДитячіІсторії), книга відгуків, сторіз в інстаграм із позначенням сторінки виставки, малюнки, флешмоби тощо.

Готуючись до роботи із кожною окремою групою відвідувачів/відвідувачок, важливо мати декілька варіантів проведення рефлексії, із яких, залежно від особливостей групи, можна обрати найкращий. Будь-яка форма роботи із рефлексією має бути винятково добровільною. Якщо хтось із відвідувачів/відвідувачок не бажає писати на дошці асоціацій, голосувати за історію, писати листа тощо, то він або вона можуть цього не робити, але мають бути присутні до завершення роботи всієї групи.

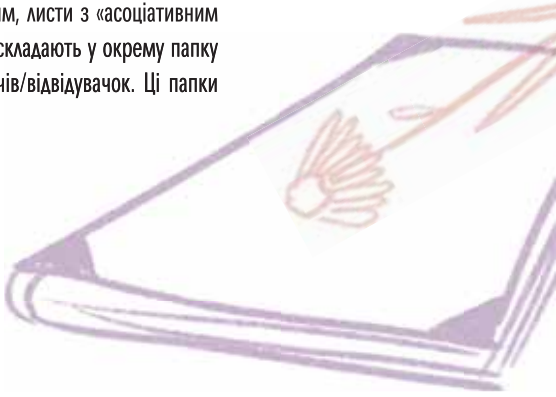

Усе, що буде створено відвідувачами й відвідувачками як їхня рефлексія (голосування, листи, твори, фото тощо), в подальшому може стати частиною проєкту. Про це гід також має повідомити на початку і пояснити, що саме учасники й учасниці мають вирішити, чи дозволяють використовувати свою рефлексію. Наприклад, вони напишуть листи до героїв/героїнь виставки і на конвертах наклеять позначки: червоний колір – не можна використовувати, зелений – можна.

Після завершення роботи з групою всі результати рефлексії відвідувачів/відвідувачок (крім тих, що онлайн, і тих, які вони забирають із собою за власним рішенням) – листи із голосуванням, листи з «асоціативним кушем», листи до героїв/героїнь чи самих себе тощо – гід акуратно збирають, складають у окрему папку чи папки, які підписують: місто, дата, короткий опис групи, кількість відвідувачів/відвідувачок. Ці папки передають організаторам проєкту після завершення експонування виставки.

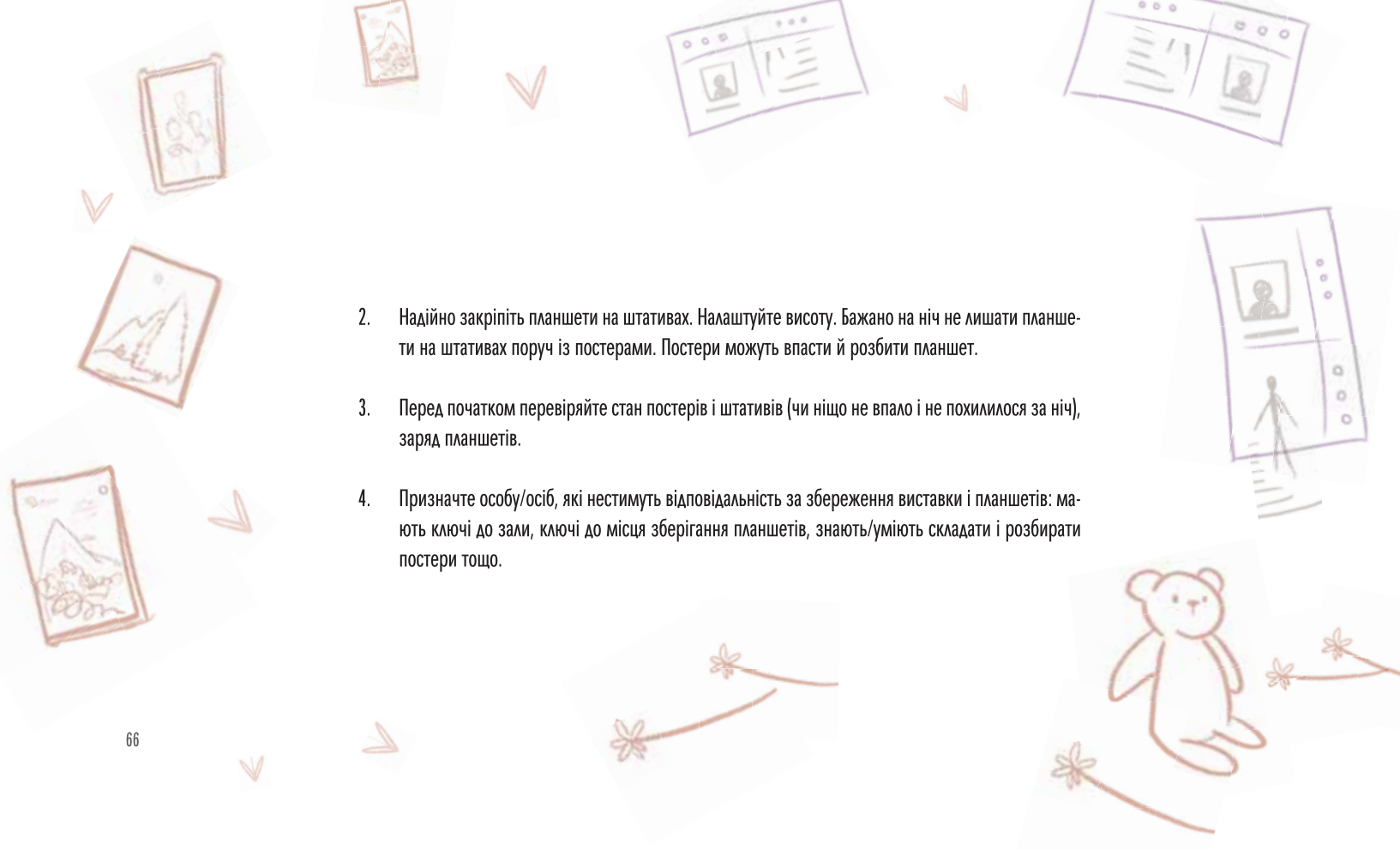

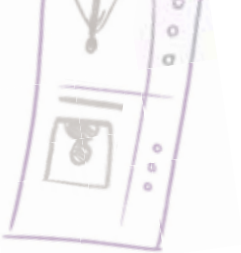

ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ ТА ПОРАДИ ДЛЯ РОЗМІЩЕННЯ ВИСТАВКИ

1. Потрібно мати просторе приміщення, щоб розмістити 12 постерів (1200 мм*2000 мм) та 10 штативів із планшетами. Зала має бути добре освітленою, бажано за рахунок природного світла.

Зважаючи на розміри зали і розміщення виставки, визначте обмеження на кількість осіб, які можуть одночасно перебувати у приміщенні (в будь-якому випадку, одна група не має перевищувати 12 осіб).

Сплануйте маршрут пересувань.

-
2. Надійно закріпіть планшети на штативах. Налаштуйте висоту. Бажано на ніч не лишати планшети на штативах поруч із постерами. Постери можуть впасти й розбити планшет.
3. Перед початком перевіряйте стан постерів і штативів (чи ніщо не впало і не похилилося за ніч), заряд планшетів.
4. Призначте особу/осіб, які нестимуть відповідальність за збереження виставки і планшетів: мають ключі до зали, ключі до місця зберігання планшетів, знають/уміють скласти і розібрати постери тощо.

-
-
-
5. Має бути окремий постійний простір для проведення занять і рефлексії: частина зали, в якій розміщено виставку, або окреме приміщення. У цьому просторі мають бути екран і проєктор, фліпчарти, доступ до інтернету, можливість розміщувати матеріали на стінах (набір потрібних матеріалів може змінюватись і залежить від форми обраного фідбеку), місця для сидіння у колі або напівколі (найкраще мішки чи подушки), вода, кондиціонування або можливість провітрювання.
  6. У залах для експонування виставки і рефлексії має бути хороший Wi-Fi і/або мобільний інтернет (як мінімум для 20 пристроїв).
-
-
-

ТИПОВИЙ ТЕКСТ АНОНСУ

Ваша робота із відвідувачами й відвідувачками насправді розпочнеться ще задовго до того, як вони прийдуть до простору, де розміщена виставка, — щойно ви оголосите про неї. Рекомендуємо розмістити у вашій школі або у соцмережах оголошення про виставку. Нижче наводимо типовий текст анонсу, однак ви можете його змінювати, підбираючи власні слова та акценти (окрім частини про організаторів і спонсорів). Саме завдяки анонсу ваші відвідувачі й відвідувачки зможуть скласти для себе перші очікування, а вам буде легше взаємодіяти із ними.

Що робити, якщо став свідком дискримінації або приниження? Як бути, якщо таке сталося із тобою? А раптом ти сам принижувеш інших?

Обговорити відповіді на ці запитання пропонує нова мультимедійна виставка «(НЕ)ДІТЯЧІ ІСТОРІЇ».

Ви ознайомитеся з історіями 11 дітей і молодих людей часів Другої світової війни та Голокосту, а також із сучасними історіями 26 молодих людей із восьми країн Європи, зокрема з України.

Представлені на виставці постери та короткі відеокліпи, створені в рамках проєкту Будинку Анни Франк «Stories that Move», розповідають нам про різний досвід: упередження, приниження, переслідування, дискримінацію, втечу, порятунок, загибель...

Ми дізнаємося, як молоді люди в різний час намагалися та намагаються протидіяти несправедливості щодо себе й не чинити негідно щодо інших.

Виставка покликана створити спільний простір, де кожен може висловити власну думку та поділитися своїм досвідом, щоб разом знайти шляхи подолання упереджень та дискримінації в сучасному світі.

Увага: для відвідання виставки вам бажано мати з собою смартфон або планшет із програмою читання QR-кодів та навушники.

Виставку створено Українським центром вивчення історії Голокосту у співпраці з транснаціональним проєктом «Вчимося пам'ятати» єврейської громади Дюссельдорфа та освітньою платформою «Stories that Move» за підтримки Федерального міністерства закордонних справ Німеччини в рамках програми посиленої співпраці Східного партнерства 2019/20 з громадянським суспільством.

КОРИСНІ ЧЕКАІСТИ ГОТОВНІСТЬ ГІДА ДО ЕКСКУРСІЇ

- Я знаю, яка група до мене прийде, скільки осіб, з якою метою вони прийшли, розумію, наскільки вони знайомі між собою, їхній вік, попередні знання тематики та інші особливості.
- Я знаю, що робити, якщо щось не працює, як розв'язати цю проблему (наприклад, на смартфоні немає програми для читання QR-кодів).
- Я спокійна/спокійний, адже добре підготувався/підготувалась до екскурсії, маю чіткий план її проведення та можу зробити це, не читаючи з нотаток.
- Я маю пляшечку води на випадок, якщо захочу пити чи зволожити горло.
- Я маю підготовлені й впорядковані картки-підказки з важливими датами та іменами.

ЧИ ГОТОВА ВИСТАВКА ДО ЕКСПОНУВАННЯ?

- Усі постери розміщено на достатній відстані один від одного, ця відстань є зручною для того, щоб кожен гід зі своєю групою могли спокійно і комфортно спілкуватись/бачити постер.
- Усі планшети заряджено/приєднано до зарядок, увімкнено. Відео та субтитри відображаються. Гіди та вчитель/вчителька знають і вміють вмикати відео/збільшувати гучність. У кожному з планшетів є перехідник на кілька пар навушників.
- Відстань між планшетами та постерами є достатньою, щоб не перечіплятися через них, щоб у разі випадкового падіння штативів або постерів не зачепили інші елементи виставки.
- У залі з виставкою або поруч є вода та склянки для відвідувачів/відвідувачок.

Залу провітрено.

Коли гіді працюють із групами, у залі постійно перебуває принаймні один/одна вчитель/вчителька.

Гіді та вчитель/вчителька мають інформацію про відвідувачів/відвідувачок: хто вони, скільки їм років, скільки їх, чи вони вже говорили про теми, пов'язані з виставкою.

Для відвідувачів/відвідувачок є місце, де вони залишають свої речі (сумки/наплічники) та верхній одяг.

Гіді та вчитель/вчителька на виставці вміють показати, як сканувати QR-коди або як встановити програму для їхнього читання.

НАПРИКІНЦІ ДНЯ/ЕКСПОНУВАННЯ

Гіди провели свою рефлексію.

Гіди та вчитель/вчителька перевірили стан постерів, планшетів, перехідників.

Планшети поставлено на зарядку / прибрано у місце зберігання.

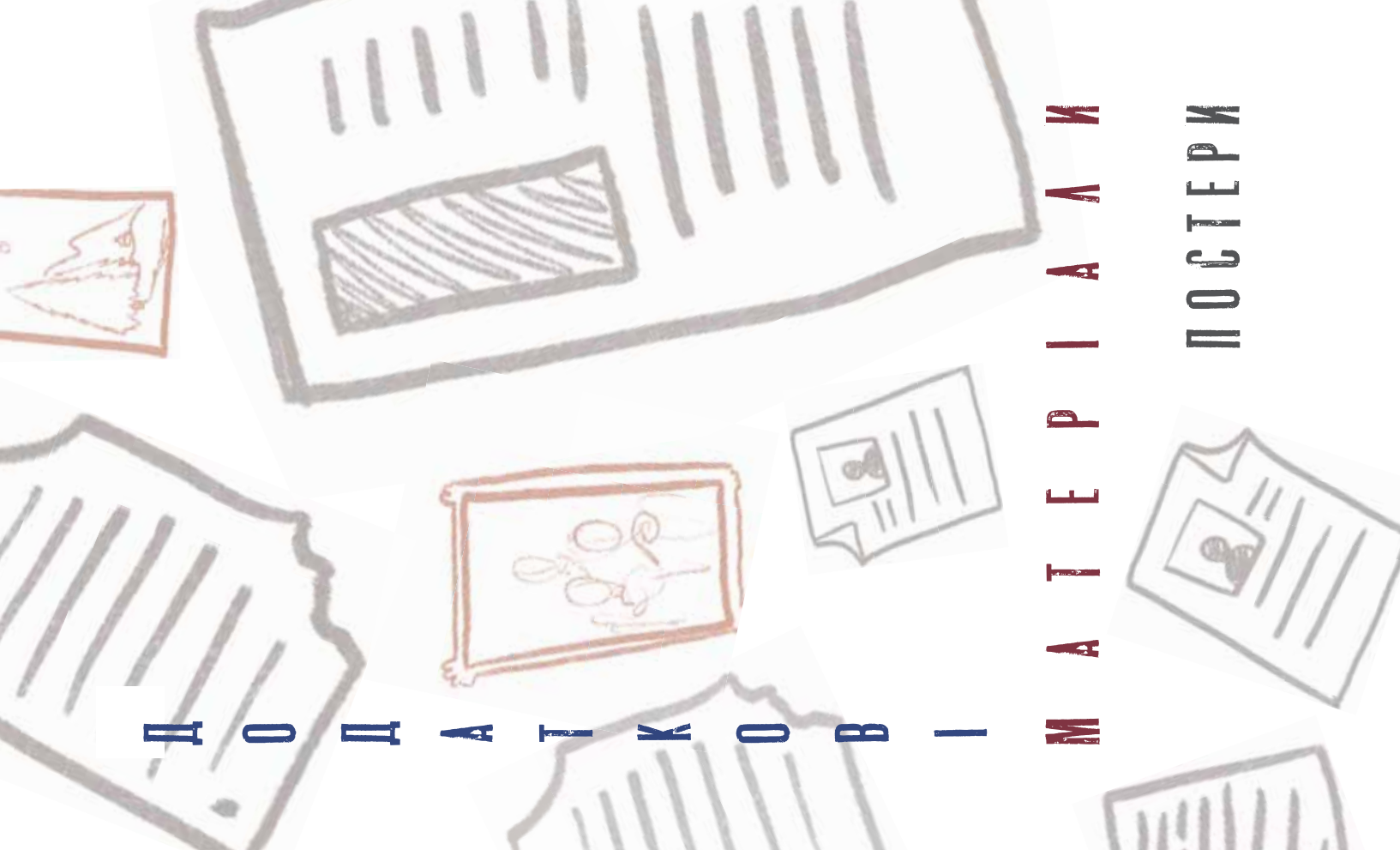
Рефлексії за день складено та підписано (група, дата).

Д О Д А Т К О В І

М А Т Е Р І А Л И

П О С Т Е Р И

АРОН, 16 РОКІВ, ПЕЧОРА

ПРО ТЕ, ЯК АРОН РЯТУВАВ ЛЮДЕЙ ІЗ ТАБОРУ

Арон Кутерман у таборі Печора став провідником, бо знав потаємні лазівки, стежки і маршрути. За спогадами в'язнів, Арон двічі виводив із Печорського табору євреїв (загалом тридцять осіб) і двічі повертався назад, щоб допомогти іншим. Третя спроба завершилась невдачею: Арона схопили і стратили румунські жандарми.

Арон Кутерман не залишив піся себе спогадів. Про нього знаємо лише з розповідей інших людей, яким пощастило вижити. Зокрема відомо про те, що війни Арон мріяв стати скрипалем.

Діти-помічники

Дітей і підлітків окупанти також ув'язнювали у таборах і гетто, нарівні з дорослими їм загрожувала смерть. Проте часто саме діти могли допомогти своїм рідним і решті в'язнів. Вони були менш помітними, могли пролізти у вузький лаз і вибратись за межі табору або гетто. Дітям більше співчували та охочіше допомагали, менше перевіряли. Вони могли випросити, вимінити або вкрасти їжу, ліки, одяг, а іноді і зброю.

Часто саме діти встановлювали контакти із людьми, які допомагали євреям втекти до безпечнішого місця. Провідник постійно ризикував власним життям, маршрут необхідно було вивірити, а перехід із групою означав ще більшу небезпеку.

Деяким дорослим вдалося вижити завдяки віччужадушності таких дітей, їхньому бажанню допомогти старшим, які виявилися безпорадними.

Про Арона

Про різні форми спротиву та опору

Про табори й гетто

БАЙРАМ, 16 РОКІВ, ЧАПЛИНКА ПРО БАЖАННЯ ХОДИТИ ДО ШКОЛИ

Я не вчилась у школі. Всі мої брати та сестри вчились, а я ні.

Під час війни наш будинок на Херсонщині було обстріляно і зруйновано. Ми всі врятувалися, але мою старшу сестру Клаву було сильно поранено: в руку, ногу, груди. Отак із нею, пораненою, ми і ховалися, де тільки могли. Часом нам допомагали інші люди, часом ночували в полі або в лісі.

І після війни наші батьки багато працювали, нас же шестеро дітей було. А я за сестричкою доглядала, постійно біля неї була. Але все ж втратили ми сестру. Бо тяжкі рани у неї були. І я все одно не пішла до школи, та й не дуже вже й хотілося.

Переслідування ромів

Велику кількість ромів було вбито під час війни. На початку окупації каральні загони не мали чітких наказів щодо ромів, а тому часто діями на власний розсуд. При цьому значну роль відігравали особисті упередження керівників і виконавців наказів. Від самого початку війни ромів принижували й дискримінували.

Згодом нацистська політика масового вбивства поширилася спочатку на мандаринних ромів, а потім на всіх представників цього народу. Їм доводилося тікати і ховатися від німців, а також деяких кошишніх сусідів.

Багато ромських родин уже давно мешкає на теренах України, мало відрізняючись від своїх неромських сусідів, добре знає російську, українську мови. Іноді це рятувало їм життя.

Про Байрам

Про переслідування і геноцид ромів

Про інших жертв нацизму

ГАЛІНА І НІНА, 15 РОКІВ, КРИВИЙ РІГ

ПРО ПОРЯТУНОК ПОДРУГІ

Після окупації міста старшокласниці Галіна й Ніна бачили, як принижують і б'ють євреїв на вулицях. Їхня близька подруга-єврейка Марія Богатирьова була змушена працювати прибиральницею в будинку німецьких офіцерів. Дівчата таємно відвідували її, намагаючись підтримати.

Згодом містом поширилась тривожна звістка про те, що євреїв виганяють із будинків і збирають у будівлі синагоги. Подруги вмовили Марію не чекати, доки за нею прийдуть, а негайно тікати. Батьки Ніни дозволили доньці прихистити подругу. Пізніше Ніна і Галіна знайшли їй безпечніше місце.

Галіна й Ніна шукали у них рятунку, але Марія відмовилася й вийшла. Ніна з сестрою і друзями зламалися до неї вночі.

ПОРЯТУНОК ІНШИХ

Під час Голокосту комуніні сусіди та знайомі переслідуваних євреїв далеко не завжди співчували їм. Траплялися випадки мародерства, донесень, співпраці з нацистами.

Однак були люди, які намагалися допомогти. Одні співчували своїм друзям, інші керували релігійними мотивами чи просто не могли замислитися осторонь. Рятівники надавали притулок євреям, попереджали про небезпеку, ділилися ліками, їжею, грошима, діставали фальшиві документи. Люди ризикували власним життям і життями своїх близьких, адже за допомогою євреям на теренах України карали смертю. Нащисти та їхні поліпчники постійно обшукували різні місця, зокрема приватні помешкання, де могли ховатися євреї. У таких умовах далеко не кожен наважувався простягти руку допомоги.

Про Галіну і Ніну

Про тих, хто допомагав, Праведників народів світу і способи порятунку

ДАВИД, 14 РОКІВ, КРАЙНО, ПОЛЬЩА ПРО ОБРАЗЛИВИЙ ПЛАКАТ У СЕЛІ

Запис у щоденнику від 12 лютого 1942 р.:

Десь через дві години прийшов сільський сторож прибити якесь оголошення. То, власне, було не оголошення, а карикатура на євреїв. Заголовок був такий: «Євреї — то шахраї, єдиний твій ворог». А знизу підпис:

«Прочитай, читачу милий,

Що євреї нарobili:

В молоко лють бруду воду,

Замість м'яса мелють щура,

Тісто в нього з черв'яками,

Місить він його ногами».

Коли сторож це прибивав, саме йшли люди піся роботи на снігу, то так сміялись, що в мене аж голова розболілась від тої ганьби, яку євреї переживають у теперішні часи. Дав би Бог, щоб та ганьба чим скоріше скінчилась.

Карикатури та пропаганда

Для поширення і підбурювання ненависті наші використовували карикатури, які вигадували спеціально навчені службовці. Дуже багато антисемейських зображень розповсюджували у сільській місцевості, щоб вплинути навіть на тих, хто не має доступу до газет чи радіо.

У листівках і на плакатах євреїв змальовували як винуватців усіх бід, брехунів і злодіїв. Окупанти намагалися створити негативний образ підступного створіння, що прагне нашкодити всім навколо. Використовували найгірші стереотипи та упередження.

Пропагандистські матеріали не завжди були ефективними, однак вони сприяли поширенню відризи, ненависті і страху до євреїв. Євреям бачити подібні плакати було неприсемно та образливо, але найбільше ранила байдужість або схвалення людей.

Про Давида

Про державну пропаганду ненависті

ЗЕЛЬМА, 17 РОКІВ, ЧЕРНІВЦІ ПРО ТВОРЧІСТЬ

Зельму ув'язнили в чернівецькому гетто, і навіть там вона писала вірші. Один із її останніх творів має лише одну строфу:

Трагічне

Це найстрашніше — сапіо віддаватись
і бачити, що зайва ти.

Вже ні на що не сподіватись,
як дим у безвість відійти.

23.12.1941

Червоним олівцем нашвидкуруч дописано:

«Я не мала часу закінчити.
Шкода, що ти не захотів
зі мною попрощатися.
Всього найкращого.
Зельма»

Творчість і війна

Незважаючи на приниження та поневірвання, багато переслідуваних під час Голокосту євреїв відчували потребу в мистецтві та літературі. Одні намагались документувати доволі часто реальність, інші ж навпаки — намагались від неї втекти, не згадуючи у своїх творах про Голокост і війну. Творчість ставала свого роду терапією та способом боротьби з психічними травмами.

Після війни для деякого із тих, хто пережив Голокост, мистецтво стало єдиним можливим способом розповісти про свій досвід. Єдиним спогадом про деяких митців, однак, залишилися їхні твори, які пережили власних авторів.

Про Зельму

Про табори й гетто

ЛЕЯ, 18 РОКІВ, РАВА-РУСЬКА ПРО ШКОЛУ НАПЕРЕДІДНІ ВІЙНИ

Перед війною я вже була школяркою. Спершу відвідувала релігійну єврейську школу, там учили іврит. А потім — державну польську школу, де ми навчались польською.

Я дружила переважно з єврейськими дівчатами, але в мене були й польські подружки, й українські. У школі для дівчат був розподіл:

єврейські дівчата у класі сідали з правого боку, християнські — з лівого. Якщо єврейська дівчина досягала добрих успіхів, то як заохочення їй могли дозволити сісти поміж польками. Інколи лунали нашішкуваті пісеньки про євреїв, але не було такого антисемітизму, від якого б ми страждали.

Життєвий устрій був звичайним.

«Звичайний» устрій

Євреї споконвіку живуть в Україні, однак їхній статус переважно був нижчий, ніж у християнської більшості.

Їх обмежували у праві на вільне пересування, для проживання у інших містах потрібно було отримувати спеціальні дозволи. Євреї мали дуже мало шансів здобути вищу освіту, бо стикались із наймовірно високими вимогами під час вступу, а іноді й прямою заборороною.

В Україні під час окупації перші утиски євреїв видавались звичайною справою. А вже усі звички, що євреїв обмежують у праві вільного вибору партії в класі, навчального закладу чи місця проживання. Однак надистигли швидко

перейшли до тотальних переслідувань. Євреям було відмовлено у громадянських правах, у праві вільно переміщатись, згодом — у праві на життя.

Про Лео

Про довісне життя євреїв

Про історію нетерпимості

МАКС, 11 РОКІВ, МИКУЛИЧИН ПРО ВБИВСТВО МАМИ І БРАТА

Мені було рівно 11 років.

У гетто я побачив, як жнуть мою маму з братиками і сестрою. Поліцейський почав вбивати з рук у мамі мого молодшого брата, Берліка, йому було півтора року. Мама намагалась захистити Берліка. Зібрались інші поліцейські, вбили Берліка, а потім і маму. У мене в голові було лише одне: мститися і мститися.

Через якийсь час нас зібрали і відвезли в ліс на страту. Мені вдалося втекти. Я приєднався до групи партизанів. Я знав різні мови, тож міг виконувати різноманітні завдання.

Під час битви під Прагою на мене обвалилися руйні розбомбленого будинку. Тоді мене врятували дві дівчинки-школярки.

Свіаки жорстокості

Під час війни сервіє постійно наражались на небезпеку. Злочинці не шкодували ні чоловіків, ні жінок, ні маленьких дітей. Жорстокість стала частиною повсякденного життя. Обшуки, побиття, приниження та насильство, що їх зазнавали переслідувані, назавжди залишало відбиток на психіці. Найбільшою травмою зазнавали діти та підлітки.

Побачивши на власні очі вбивства близьких, деякі люди втрачали бажання боротися і вживати. Інших це спонукало до того, аби взяти в руки зброю і мститися ворогові.

Ті, кому вдалося вижити, часто згадували про такі моменти упродовж усього життя у снах і наву. Травматичний досвід впливав на стосунки з близькими та знайомими, на сприйняття світу.

Про Макса

Про державну політику вбивства

Про різні форми спротиву та опору

МАРТА, 8 РОКІВ, ЧОРТКІВ

ПРО ТЕ, ЯК ВОНА МУСИЛА УДАВАТИ З СЕБЕ ПОЛЬКУ ТА КАТОЛІЧКУ

Деякі наступних днів я релігійувала свій новий образ.

Мене звали Кристина Гриневич, усі звали мене Кшисю. Я народилася у селі. Я католичка, щонеділі ходжу молитися до костелу. Я вмію молитися.

Я стерла з пам'яті Марту, дедалі більше ставала Кшисю.

Я намагалася виконувати мамині настанови: добре поводитися, усім посміхалася і терпляче чекала листів від неї.

Після війни для себе я вирішила, що я — не єврейка, ніколи нею не була і не буду. Я-хось увечері постукала у двері. Я відчинила. Пані Чаплінська спитала, чи пам'ятаю я свого аїда. Я сказала: «У Кристини Гриневич немає аїда».

Ідентичність як загроза або порятунк

Під владою нацистів євреї стикалися зі смертельною загрозою. Не мали значення вік, вросповідання, вчинки, погляди — тільки факт народження євреєм. Влада примушувала євреїв переселитися до гетто й носити певні знаки на одязі, аби їх легше було знайти.

Інколи єврейські батьки намагалися видати своїх дітей за українців або поляків. Для цього потрібні були фальшиві документи, інші ім'я, одяг, поведінка, мова. Щоб уникнути підозр, треба було носити хрестик і молитовник, вивчити молитви.

На всіх, хто вдавався до такого способу порятунку, постійно чатувала небезпека, адже треба було дотримуватися нової легенди, щоб не виказати себе необережним словом або нетиповою поведінкою. Крім того, можна було зустріти знайомих, які могли зрадити.

Про Марту

Про ставлення нацистів до євреїв
Про способи виживання

РОМАН, 16 РОКІВ, КРЕМЕНЕЦЬ ПРО КОХАНУ ДІВЧИНУ

Сьогодні вони забрали Фанно.

Я не можу передати свої почуття. Я відчуваю, що це дуже важко, соромно. За людей, які дивляться на це байдуже або зловтішаються. «Що, йому шкода евреїв? Ідіот!»

Хіба Фаня гірша за вас?... Єдина дівчина, з якою я завжди був відвертим. Як чудово мати друга, який розуміє тебе і відчуває те саме, що і ти. Вона була хорошою дівчиною і сміливою. Коли її забирали, вона стояла, високо тримаючи голову...

Фанно, знай, що я пам'ятаю про тебе, я не забуду про тебе, і одного дня я помщуся. Моє «перше кохання», яке залишило найчистіші стоглади. Вона була моїм ідеалом.

Особисті стосунки

Між людьми різного походження подекому були складні взаємини, а нацистська пропаганда всіляко підживлювала ненависть між ними. Молодь ставала свідком, а інколи й співчасником принижень і цькувань. Одночасників, друзів, коханих оголосили «гіршими за інших людей», бо вони були іншої національності. У цьому дитей і підлітків подекомі переконали інші батьки, забороняючи дружити чи просто спілкуватися, шкільні вчителі, лікарі, продавці у магазинах тощо.

Водночас чимало людей не сприймали «нового порядку», за яким переслідуванню, дискримінації і вбивству піддалися євреї та роми лише за фактом свого народження. Такі люди переховували євреїв і ромів, допомагали їм отримати фальшиві документи й втекти до безпечніших місць тощо. Проте діти та підлітки могли зробити для порятунку інших дуже мало.

Про Романа

Про особистий вибір

Вітаємо тебе з
Знем Народження

САША, 9 РОКІВ, ЛУЦЬК ПРО ТЕ, ЯК ВІН ВТРАТИВ БАТЬКІВ

Мама відвезла мене до дитячого санаторію: у мене в легенях знайшли якесь запалення. Санаторій був у мальовничому місці. 28 травня, на день народження, я отримав від мами вітальну листівку. Вона написала, що купила мені шашки у подарунок. Хіба міг я подумати, що це остання звістка від мами?..

Наприкінці червня батьки мали забрати мене додому. Але почалася війна. Я та інші діти пережили ночівлі в лісі, бомбардування, евакуацію в товарних вагонах. Врешті нас перевезли до Сибіру. Я дізнався, що тато і дядько загинули на фронті, а маму і всю нашу велику родину вбили у гетто. Я, круглий сирота, опинився в дитячому будинку.

Відчуття незахищеності

Війна заскочила зненацька всіх. Звичайні порядки речей назавжди змінилися. Почуття страху та паніки панували над цілими країнами та суспільствами.

Дітей навчали вірити дорослим і добре вчитися. Вони звикли бути під захистом та опікою батьків. Майбутнє видавалось простим і вирішеним.

Проте вони зіштовхнулись із новою реальністю, ворожою і смертельною, аже батьки більше не могли їх захистити, не могли гарантувати жодної безпеки. Ба більше, деякі дорослі стаали ажереюм насильства і смертельної небезпеки. Часом діти потрапляли під опіку чужих людей, а часто про них взагалі нікому було подбати. Для дітей руйниною стали постійні страх смерті, тривога і безпомічність, самотність і туга за найближчими людьми. Діти і підлітки мусили швидко дорослішати й розраховувати лише на себе.

Про Сашу

Про способи виживання

3. Люболюб'ю,

Моя історія

Вітаємо тебе
Знем Нод

Обізнаємо

НАМ, 1 РОКІВ,

ПРИЯТНО, ЯК ЗАВЖДИ, РАДИТИСЯ І СПІВРОБОТУВАТИ

Ваша дитина буде радіти, коли ви з нею працюватимете разом.

Будь-який дитина дозволить допомогти прихистити своїх друзів, які потрапили з труднощами. За сприяння своїх друзів, дитина зможе допомогти своїм друзям. Вона зможе допомогти своїм друзям, які потрапили з труднощами. Вона зможе допомогти своїм друзям, які потрапили з труднощами.

решта за її життя і працю завершувати неможливо. Однак, коли ви будете працювати разом і сподіваючись на її мрію, ви будете щасливі.

Ваша дитина буде щасливою, коли ви будете працювати разом і сподіваючись на її мрію, ви будете щасливі.

Ваша дитина буде щасливою.

Нерозказані історії

Про багатьох дітей ми знаємо лише з розповідей людей, яким пощастило вижити. Однак голоси більшості загинлих ніколи не буде почуто.

ПОКАЖЧИК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ПОСТЕРАХ

- **Історія Арона:** на фото зображений Арон, світліну було зроблено до війни.
- **Історія Байрама:** на постері розміщено фрагмент сучасної карти України із позначеними міськими у Херсонській області, де, як відомо з архівних дже-реал, нацисти вчинили масові вбивства ромів.
- **Історія Галіни і Ніни:** на цьому постері дві ілюстрації — медаль «Праведник народів світу» із написом «Хто рятує одну людину (бухв. адушу), той рятує цілий світ»; фрагмент із рукописного свідчення Марії Богатирьової про історію її порятунку. Із повним текстом можна ознайомитись, перейшовши за QR-кодом «Про Галіну і Ніну».
- **Історія Давида:** ілюстрацією до його історії є обкладинка одного зі щоденників, які вів Давид під час війни.
- **Історія Зельми:** на фото — Зельма. Цей знімок зроблено в Чернівцях у травні 1940 року. Зельма на ньому разом зі своєю подругою Ельзою Шехтер (на постері викладено фрагмент).
- **Історія Леї:** на фото зображена її сім'я. Лея сидить унизу ліворуч.
- **Історія Макса:** світліну зроблено у Празі, Макс (у центрі) сфотографований разом зі своїми рятівницями, які витягли його з-під обваленого будинку.
- **Історія Марти:** на фото — Марта, світліну зроблено у Варшаві. Лялька — це подарунок Марті від родини рятівників на Різдва.
- **Історія Романа:** на фото — Роман.
- **Історія Саші:** на фото зображений Саша, але вже значно старший, ніж в історії на постері. Коми саме зроблено світліну, на жаль, невідомо.

КОРОТКІ БІОГРАФІЇ

Арон Кутерман

Арон народився близько 1927 року на Вінниччині. Про нього знаємо лише з розповідей в'язнів Печорського табору, яким він допомагав утекти. Можливо, він хотів стати скрипалем, адже на єдиному відомому фото позує саме зі скрипкою. Однак від 14 років Арон мусив виживати сам і допомагав виживати іншим.

Перед загибеллю він встиг двічі вивести групи в'язнів на свободу. Кожного разу Арон мав можливість лишитися поза межами табору, але повертався за іншими. У березні 1943 року його схопили і розстріляли румунські жандарми. Місце поховання Арона невідоме.

Арон був не єдиним підлітком-провідником у цьому таборі. Його історію доніс до сучасників уродженець Шпикова, а по війні — мешканець Тульчина Ззя Фуксман, який у віці 12–14 років чотирнадцять разів виводив групи втікачів із Печорського табору до Красного й Дербичина. Серед інших відомих імен — підлітки Мотя Ройзман та Абрам Фінкельштейн, завдяки яким багато дорослих чоловіків і жінок отримали шанс пережити геноцид.

Байрам Ібрагімова

Байрам Ібрагімова народилася 28 лютого 1927 року у селі Чаплинка Херсонської області. У сім'ї було шестеро дітей. Батько, Мугей Ібрагімов, працював у колгоспі ковалем. Матір, Анастасія Ібрагімова, опікувалась дітьми й домашнім господарством. Окрім сім'ї Ібрагімових у Чаплинці жили ще 10 ромських сімей. Усі вони знали ромську, російську та українську мови, а за вірсповіданням були мусульманами.

Після окупації Чаплинки Байрам разом із родиною пережила переслідування та арешт через своє ромське походження. Їх привезли до сусіднього містечка Іванівки й зачинили в сараї. Однак ув'язненим вдалося зламати замок і втекти. Після цього родина Ібрагімових постійно переховувалась, переїжджаючи з місця на місце. У сусідньому селі Хрестівці Байрам була свідком убивства ромських дітей і дорослих. Вона чула про те, що деякі сусіди допомагали ромам урятуватися, і про те, що деякі люди видавали ромів, які переховувалися, і їхніх рятівників. Сім'ї Байрам допомагали різні люди, зокрема ділились із ними продуктами. Під час війни частина родичів Ібрагімових загинули.

Після завершення війни родина повернулась до Чаплинки. Батьки працювали, а Байрам доглядала за пораненою сестрою, однак вона померла від отриманих ран.

У 1945 році Байрам узяла шлюб, у неї народилось восьмеро дітей.

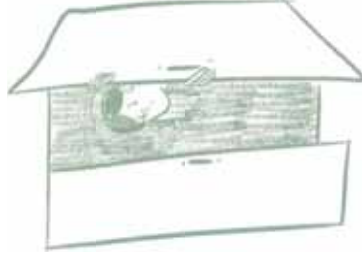

Галина Осадча і Ніна Волкова

Галина Осадча народилась у 1926 році у Кривому Розі, її подруга Ніна Волкова — у 1926 році у селі Никиткино в Росії. Незадовго до війни дівчатка разом пішли до школи, до одного класу. В тій самій школі навчалась Марія Богатирьова, дівчинка з єврейської родини, яка переїхала до Кривого Рогу з села Лосинівка Чернігівської області.

Після окупації міста в серпні 1941 р. Марія змушена була працювати прибиральницею в будинку німецьких офіцерів. Галина, незважаючи на небезпеку, допомогла подрузі втекти звідти. Декілька днів Марія переховувалась у родині Ніни, а згодом дівчатка знайшли для неї прихисток у поселенні Змички поблизу Кривого Рогу (нині це район міста), у сім'ї Феофани Іванової. Цю жінку німецькі окупанти згодом зарештували як комуністку та відправили до концтабору в Німеччині, де вона загинула. Надалі до звільнення міста Марії допомогала переховуватися Наталя, молодша донька Феофани. Двох сестер і двох братів Марії розстріляли у Кривому Розі в жовтні 1941 р. Ще один брат загинув на фронті.

Рятівниці Марії, її шкільні подруги Галина та Ніна після війни мешкали у Кривому Розі, а Марія у 1999 р. переїхала до Ізраїлю. 28 листопада 2000 р. Яд Вашем надав Галіні Осадчій (у заміжжі Мунтян) і Феофані Івановій почесне звання «Праведник народів світу».

Давид Рубінович

Давид Рубінович народився у липні 1927 року у Польщі, в місті Кельце, згодом родина переїхала до села Крайно. Про його життя відомо здебільшого зі шкільних документів (журнал, табелі) та свідчень кількох польських однокласників. У червні 1939 р. Давид закінчив шостий клас, однак не зміг продовжити навчання через заборону нацистів відвідувати школу єврейським дітям. Перший запис у щоденнику 12-річний Давид зробив 21 березня 1940 року (до наших днів збереглися п'ять невеликих шкільних зошитів із його нотатками).

Село Крайно, де батько Давида був молочником, селище Беліни, містечка Бодзентин і Сухеднов, а також інші населені пункти, про які згадує хлопчик, розташовані неподалік від міста Кельце. Під час гітлерівської окупації вони належали до адміністрації Радам Генерал-губернаторства. До виселення гітлерівцями в 1942 році у Крайно мешкали дві єврейські родини, в усьому повіті – сім.

Давид описує своє життя, тяжку примусову працю, а також постійне відчуття страху, що не давало спокою йому і його рідним.

Останній запис у щоденнику датовано 1 червня 1942 року. Відомо, що між 15 і 21 вересня 1942 року євреїв переселили із Бодзентина до Сухеднова, де була залізнична станція. 21 вересня 1942 року, у день найважливішого єврейського свята Йом Кіпур, близько 4500 осіб завантажили до вагонів для худоби. Наступного дня поїзд прибув до нацистського табору смерті у Трєблінці. Ймовірно, Давид загинув 22 або 23 вересня 1942 року. Точних даних про його долю немає.

Зельма Меербаум

Зельма Меербаум народилась у Чернівцях 5 лютого 1924 року. Дівчина багато читала, вільно розмовляла німецькою, ідишем, румунською та французькою мовами, була активною членкинею сіоністського гуртка. У сімнадцять років вона писала вірші, присвячені переважно шкільному другу Лейзеру Фіхману. Також Зельма перекладала вірші різними мовами.

Після окупації Чернівців у 1941 році Зельма разом із матір'ю, вітчимою і багатьма іншими євреями міста потрапила до чернівецького гетто, пізніше їх депортували до трудового табору у Трансністрію — у селі Михайлівка на Одещині. Там у 1942 році життя дівчини обірвалось: через голод та антисанітарію вона захворіла на тиф і померла.

Родина Зельми також не пережила Голокосту. Лайзер Фіхман зберіг у жахливих умовах табору рукописний альбом із віршами Зельми. Повна цитата з альбому дівчини стосується саме його: «Я не мала часу закінчити. Шкода, що ти не заохотів зі мною попроситися. Всього найкращого. Зельма». Він загинув у 1944 р. на шляху до омріяної Палестини: корабель, на якому він плыв, потопила радянська субмарина. Однак перед від'їздом Лайзер передав альбом віршів Зельми її подрузам, Рене та Ельзі, завдяки яким він дійшов до нашого часу. Перша збірка поетичних творів Зельми побачила світ у 1976 р.

Лея Розенцвайг

Лея Розенцвайг-Крамер народилася 27 жовтня 1924 року у Раві-Руській у традиційній єврейській сім'ї. Батько працював із хутром, мати була домогосподаркою. Лея мала ще трьох братів, один із яких, її близнюк, помер від хвороби перед війною. Ще до війни Лея вчилася у польської та єврейській школах, відвідувала релігійну школу, брала участь у молодіжних єврейських клубах і групах.

1939 року родина пережила сплатку коротку німецьку, потім радянську окупацію. За два тижні всі відчувли негативне ставлення німців до єврейського населення, почалися переслідування. Кілька років радянського панування позначилися конфіскаціями, депортаціями до Сибіру, змушеною відмовою від традиційного довоєнного життя, релігійного і професійного.

1941 року німці знову увійшли до міста. Утиски євреїв тривали. Було заборонено майже все, не було ані шкіл, ані суспільного життя. У гетто панував голод і примусові принизливі роботи. Коли з весни 1942 року розпочалися вбивства і депортації до Белзежа, Лея вирішила втекти, щоб вижити. Родина її підтримала. З допомогою поляка вона придбала фальшиві документи. Лея видавала себе за польку і багато часу провела у таборах примусової праці в Німеччині та Австрії. Хтось їй допомагав, а хтось шантажував і погрожував. Спочатку вона отримувала коротенькі повідомлення з дому, але потім зв'язок було втрачено.

Під час звільнення Лея перебувала у Відні. Вона відновила стосунки з іншими євреями і врятуї, з великими труднощами, долаючи багато інших місць і таборів для єврейських біженців, потрапила до Ізраїлю — саме у рік проголошення незалежної держави. Там Лея одружилася, народила дітей.

Вона ніколи не поверталася до Рави-Руської. Наскільки відомо, усі її родичі та друзі в цьому місті загинули.

Макс Прівлер

Макс народився у 1931 році у с. Микуличин (нині — Івано-Франківська область).

Угорські окупанти майже одразу змусили усіх місцевих євреїв переселитися до гетто, почалися обмеження та приниження людей. Родина Максима була на волонісці від загибелі вже на початку війни. Однак німецький офіцер дізнався, що родина має велике, добре оснащене господарство, й наказав демонтувати їхні млин і тартак, щоб перевезти до Німеччини. У березні 1942 року батька заарештували і відправили на розстріл, Максима забрали разом із ним. Лише дивом хлопцеві вдалося вилізти з ями після розстрілу. Його, пораненого, врятували місцеві селяни.

Пізніше Макс повернувся до гетто, де лишилися мама, брат і сестра. Він став свідком убивства матері та брата. Трохи не загинув сам, але його сховали та переправили до партизанів. Із 11 років Макс воював проти окупантів зі зброєю в руках, кілька разів упродовж війни був тяжко поранений.

У 1990 році Макс переїхав до Ізраїлю. Він присвятив життя увічненню пам'яті єврейських дітей, які воювали у складі армії антигітлерівської коаліції. Девіз організації, яку він очолює: «Світ без війн, матері без сліз, діти без зброї». Макс намагається допомогти покранню для усіх армій та озброєних груп, які використовують дітей як солдатів або терористів.

Марта Вінтер (Горен)

Марта Вінтер (Горен) народилася у 1935 році у Чорткові (на той час місто належало до Польщі). Після вбивства тата під час німецької окупації сім'я мама переїхати до гетто, однак мама Марти домоглася дозволу працювати в аптеці поза межами єврейської ділянки. У 1942 році, щоб уникнути депортації з гетто Чорткова до табору смерті у Белжеші, вони з мамою ховалися в аптеці.

Щоб урятувати життя 8-річної Марти, матір відправила доньку під вигаданим іменем подати від рідного Чорткова – до Варшави, до родини Шульців, татових знайомих. Для цього Марта мусила вивчити нову легенду: вона католичка, сільська дівчинка. А своє справжнє походження і навіть ім'я мама забути.

У серпні 1944 року під час Варшавського повстання Марту врятувала її няня пані Чаплінська. Після війни дівчина довго не могла прийняти своє походження: вона вважала себе полькою і навіть відмовилася визнати своїх дідаус і тітку, які дивом пережили вбивства. Дідаус викрав її і перевіз до єврейського сиротинця, мешканців якого у 1946 році таємно переправили на терени майбутньої Держави Ізраїль. Лише там через кілька років Марта назвалася власним ім'ям і прізвищем. Вона мешкала у прийомній родині місцевих євреїв. Із дідаусем та тіткою, які пізніше також прийшли до Ізраїлю, підтримувала теплі стосунки.

Через багато років Марта знайшла в собі сили, щоб відвідати Польщу та Україну. Її зусиллями біля Чорткова поставили пам'ятник на місці, де загинули місцеві євреї: Пані Чаплінську, Анну, Йозефа та Лідку Шульців було визнано Праведниками народів світу.

Нині Марта Горен мешкає разом зі своїм чоловіком Амосом у місті Реховот в Ізраїлі, вже має правнуків. Вона працювала медсестрою, закінчила історичний факультет університету. Марта зберегла католицький амулет, подарований пані Чаплінською у 1942 році, його копія є частиною виставки у Яд Вашем.

Роман Кравченко

Роман Кравченко-Бережний народився у 1927 році у російській сім'ї на Кременеччині. Його дитячі роки пройшли у Варшаві, де він навчався у польській школі, а після її закінчення – у російській приватній гімназії. У серпні 1939 року сім'я переїхала до Кременця. Роман навчався у російській, пізніше українській школі, виявив здібності до математики, історії, філології. Холець знав польську, розмовляв німецькою, англійською мовами, вивчав французьку.

Роман почав вести щоденник 11 липня 1941 року. Він записував свої думки про події, які відбувалися у Кременці, про вбивство місцевих євреїв, про відправлення молоді на роботи до Німеччини. Роман мав нахил до літературної творчості, мріяв стати письменником.

Перед тим як піти воювати, Роман сховав щоденник і написав про це татові. Батьки Романа передали щоденник до радянської надзвичайної комісії, а згодом його текст було використано як один із доказів для доведення злочинів нацистів.

У 1944–1945 роках Роман був військовим перекладачем у розвідувальній роті, після закінчення війни працював у радянській комендатурі у групі, яка займалася ексгумацією тіл радянських воїнів на території Німеччини. Він закінчив Львівський університет, був кандидатом фізико-математичних наук. Матеріали щоденника лягли в основу його книжки «Між білим і червоним: Стоп-кадри мого XX століття». Помер Роман Кравченко у 2011 році.

З Любов'ю,

Мамо і Тато

Олександр Коремблїт

Олександр Коремблїт народився 28 травня 1932 р. у Луцьку. Через війну осиротів: батько загинув на фронті, а матір разом з іншими родичами убили німецькі окупанти у Луцькому гетто.

На початку німецької окупації 9-річний Олександр відпочивав у санаторії села Маневичі. Батьки не встигли забрати дітей із закладу. Їх евакуювали під бомбами спочатку на Чернігівщину, а потім до Сибіру. Олександр потрапив до дитячого будинку імені Комінтерну, пізніше — імені Івана Франка, евакуйованого з Чернігівської області до Кемеровська. Після війни дитбудинок повернувся до села Черешеньки Корольського району Чернігівської області. Попри всі складнощі евакуації та повсякденного життя, із цим закладом у Олександра пов'язано багато теплих спогадів. Після закінчення середньої школи він замишився там працювати вчителем малювання і вихователем. У 1957—2007 роках був вихователем у різних дитбудинках та інтернатах. Нині мешкає у місті Подільськ Одеської області.

Олександр

Побачили світ багато поетичних збірок Олександра Коремблїта, зокрема він пише про власне воєнне дитинство та долю загинулих у Голокості євреїв. Сьогодні він визнаний український письменник, поет, журналіст, член Української асоціації письменників і Національної спілки журналістів України, Відмінник освіти України.

ІСТОРИЧНІ ДОВІДКИ

ПРО ДОВОЄННЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ

Українські землі напередодні війни входили до складу різних держав, тому становище євреїв у них відрізнялось.

У центральній і східній частинах України, що свого часу належали до Російської імперії, після революції 1917 року всі заборони та обмеження щодо євреїв було скасовано. Відтоді вони могли жити будь-де, а не лише у Смузі ослости, навчались в університетах, займались будь-якою діяльністю.

У перші роки радянська влада намагалась усіяко інтегрувати до суспільства єврейську спільноту, зробити з її представників лояльних прихильників. Уряд радянської України підтримував навчання і фінансував видання книжок мовою їдиш, заснування їдишомовних єврейських театрів. Влада також активно намагалась залучити населення держави до виробничої праці, зокрема, створюючи етнічні колгоспи. На півдні України та в Криму було засновано 27 єврейських колгоспів. Наприкінці 1920-х і у 1930-ті роки попередня прихильна політика змінилася. Жертвами сталінського терору стали сотні євреїв, які обіймали керівні посади, діячі культури та науки. Почалась антирелігійна кампанія, релігійні громади будь-якої конфесії оголошувались «ворожими радянському ладу», по всій країні масово закривали синагоги та молитовні будинки, майно та власність конфіскували або знищували. Поступово закривали єврейські школи, а єврейських дітей можна було навчати лише російською. Перед початком Другої світової війни в Радянському Союзі зникли майже всі єврейські культурні та освітні організації і об'єднання. При цьому в СРСР офіційно антисемітизму не було, проте ці всі заходи демонструють повною мірою прихований антисемітизм радянського керівництва.

На протипаву радянським практикам, польська влада не втручалася у релігійне життя і не зачіпала традиційні общинні інституції. Польща міжвоєнна загалом вітала антисемітизм як на державному, так і на суспільному рівні. У львівських університетах пояки виступили з ініціативою запровадження так званого лавкового гетто, тобто примусового навчання євреїв осторонь від інших, найчастіше — позаду аудиторії. Частина українських студентів відмовилась підтримувати ці дискримінаційні заходи.

Поруч із тим, у Галичині активно діями релігійні та світські єврейські організації, спрямовані на підтримку та розвиток освіти, мистецтва, науки та благодійності.

На Буковині румунська влада надала євреям повноцінне громадянство і визнала їх національною спільнотою. Це дало їм змогу вільно засновувати національні освітні інституції, наприклад, школи **Тарбут** із мовою викладання іврит, займатись культурною та політичною діяльністю. Щоправда, вже за кілька років, перед початком війни, ситуація погіршилась. У країні до влади прийшли крайні праві ідеологи. На законодавчому рівні почався процес **сегрегації**, а в подальшому й анулювання громадянства для тих євреїв, хто отримав його після 1924 року. Вже у 1939 році євреям-підприємцям у Румунії, і на Буковині також, поставили ультиматум: **наймати співкерівниками етнічних румунів**, інакше втратять бізнес. Пізніше антисемітські настрої посиммились настільки, що євреїв звинувачували в тому, що вони є агентами комуністичної змови і несуть відповідальність за радянську анексію Північної Буковини у 1940 році.

До євреїв Закарпаття, що перед війною входило до складу Чехословаччини, місцева влада була прихильна. У цьому регіоні євреї мешкали здебільшого в сільській місцевості. Тут держава, так само як стечатку в Румунії, визнавала євреїв національною спільнотою. Відповідно вони мали право засновувати національні школи. Проте більшість віддавала перевагу школам із чеською мовою викладання, оскільки авторитетні **хасидські** рабини не схвалювали модерні

школи, а особливо вивчення мови іврит як світської. На додаток, ініціаторами заснування таких шкіл зазвичай виступали політичні опоненти релігійних ідеїв — секулярні сіоністи.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ:

1. Які можна назвати спільні та відмінні риси життя єврейської громади на українських теренах під владою різних держав?
2. Як на євреїв українських теренів впливали прихований радянський та відкритий польський антисемітизм? Що було дозволено та заборонено? Що реально могло існувати?
3. Як можна охарактеризувати життя євреїв на українських теренах під владою різних держав безпосередньо перед початком воєнних дій? Зверніть увагу на громадянські, культурні та економічні права, а також на можливості самоорганізації громади.

ПРО ІСТОРІЮ НЕТЕРПИМОСТІ

Історія нетерпимості до євреїв має давнє коріння. Частина стереотипів і упреждень стосовно євреїв пов'язана із релігією, яку вони сповідують, — юдаїзмом. Таку нетерпимість називають юдофобією або антиюдаїзмом.

Юдаїзм є найдавнішою релігією, у якій було проголошено про існування єдиного Бога. У юдаїзмі є система заборон, дозволів і заповідей, які регулюють повсякденне життя віруючих. Дотримання цих заповідей зумовило відособлення євреїв від інших народів. У середньовічній Європі християнам та євреям забороняли жити поруч, а тому в містах виникли окремі єврейські квартали — гетто. Із поступовим розселенням євреїв Європою поширювалися різноманітні міфи, стереотипи й упредження. Нерідко відбувались погроми єврейських кварталів. Зокрема, масові вбивства вчиняли хрестоносці.

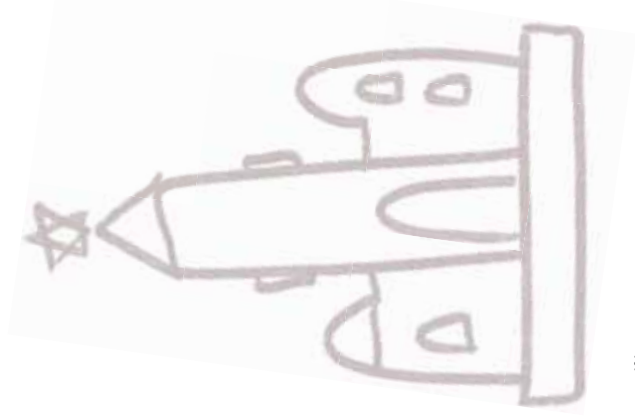
Іноки правителі різних країн запрошували єврейських купців і фінансистів до своїх володінь. Проте з часом їхні християнські конкуренти або церква домогались введення обмежень на проживання або роботу євреїв, навіть до їх повного вигнання. У складні часи через епідемії, війни, економічний занепад євреї часто ставали цапами-відбувайлами.

Термін «антисемітизм» увів у вжиток німецький журналіст Вільгельм Марр у 1879 році. На відміну від антиюдаїзму, що виник на релігійному ґрунті, антисемітизм означає обмеження євреїв у їхніх політичних або громадянських правах. Із настанням модерної епохи у багатьох європейських країнах поступово почали скасовувати обмеження на проживання і професійну діяльність через віросповідання. Усередині єврейської спільноти також відбулися зміни. Проте політичні популісти закликали обмежити доступ євреїв до освіти та професійної діяльності, бо це начебто могло розв'язати соціальні та економічні нагаради. Старі релігійні міфи наклали на нові й підживлювали антисемітські настрої. За Середньовіччя вважали, що євреїв можна «виправити». Для цього їм достат-

ньо було перейти у християнство. В модерну добу релігія уже не відігравала таку вирішальну роль. Наприкінці XIX — на початку XX століття із розвитком науки французькі й німецькі дослідники розробили псевдонаукову расову теорію, згідно з якою одні людські раси мають перевагу над іншими. Ідеологи расизму стверджували, що євреї мають від природи негативні риси, а тому їх неможливо змінити або виправити, лише знищити. Під час Другої світової війни це призвело до масового вбивства.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ:

1. Назвіть кілька причин, чому в різний час виникали та поширювалися упередження про євреїв. Зверніть увагу, ці причини залежать не від євреїв, а від уявлення про євреїв у навколишньої більшості.
2. Як нетерпимість до євреїв змінювалася з часом?
3. У сучасному світі теж трапляється нетерпимість одних людей до інших за різними ознаками. Які види такої нетерпимості вам відомі? Що можна робити, щоб протистояти їй?

ПРО СТАВЛЕННЯ НАЦИСТІВ ДО ЄВРЕЇВ

Під владою нацистів євреї щодня стикалися зі смертельною небезпекою. Не мали значення стать, вік, віросповідання, переконання, вчинки — тільки факт народження євреєм. Ставлення нацистської держави до євреїв дещо змінювалося від 1933-го до 1945 року, але загалом залишалася ненависницьким.

Євреї були не єдиною групою, яку нацистська расова політика визначала як «неповноцінних». Проте щодо євреїв ідеологія вирізнялася особливою ненавистю і жорстокістю. Нацизм став першою ідеологією, що використала **антисемітизм** як основу для більшості своїх пропагандистських і популістичних ідей, а нацистська держава — першою, яка проголосила своєю місією «позбавити» від євреїв увесь світ. Про жодну іншу групу не було стільки заборон, законів і розпоряджень, жодну не згадували так часто (майже в кожній публічній промові та статті), стосовно жодної не висували стільки безглузвих, часто взаємозаперечних звинувачень. І це при тому, що в самій Німеччині під час приходу нацистів до влади був менше ніж один відсоток єврейського населення, частина з яких змогли вийхати до інших країн до кінця 1938 року.

Расизм, на якому ґрунтувалася ідеологія нацистів, також відіграв страшну роль у новій хвилі ненависті до євреїв. Віднині їх було проголошено не «народом» або «релігійною групою», а окремою «расою», за критеріями «крові» та кількості єврейських предків. Не було змоги змінити свою належність, щоб уникнути переслідувань. Якщо раніше можна було спробувати змінити віру, ім'я, рід занять, відмежуватися від громади, то тепер особу дискримінували (а згодом убивали) лише за фактом народження. Згідно з расистською теорією, усі біологічні, психологічні, соціальні та будь-які інші риси визначала кров, а в євреїв вона була начебто найгіршою.

Нацистські ідеологи створили класифікацію найкращих і найгірших «рас», і у ній євреям місця не знайшлося. Їм призначили роль «антираси», найгіршого ворога, з яким неможливо мати справу.

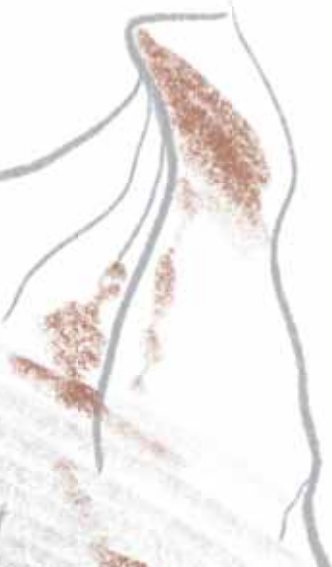
Коли німецька держава розпочала Другу світову війну й поступово перейшла від погроз і дискримінації до масового вбивства усіх євреїв у зоні свого панування, нацистські ідеологія та пропаганда зумовили страшний реальність: вбивці більше не бачили у своїх жертвах людей, а лише вигаданий образ «ворожого єврея», тому систематично, масово, тотально, з використанням наявних технологій і ресурсів убивали жінок, чоловіків, дітей і людей похилого віку, всіх без винятку.

Отже, нацистська державна ідеологія та її носії пропагували ненависть до різних груп, однак ставлення до євреїв дуже сильно відрізнялося. Через різні причини саме під час Другої світової війни ця упередженість дістала практичне втілення і призвела до вбивства шести мільйонів людей лише через факт їхнього народження від єврейських батьків.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ:

1. У чому особливність ставлення нацистів до євреїв, порівняно з іншими формами нетерпимості й упереджень до євреїв, що існували раніше?
2. Які наслідки мало поширення такої ненависті для євреїв у різних країнах? А для Німеччини?

ПРО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ І ГЕНОЦИД РОМІВ

Напередодні війни загальна кількість ромів у кордонах сучасної України становила приблизно 20 тисяч осіб. Багато ромів мали мандрівний спосіб життя, займаючись традиційними ремеслами: ковальством, різьбярством, торгівлею, музичною справою. Частина українських ромів у 1920—1930-х роках жили осіло у містах і селах у степових регіонах УСРР. У цей період радянська влада всіляко намагалася залучити ромів до «виробничої праці» у промисловості та сільсько-му господарстві.

Досягненням радянської влади було створення у 1926 році ромської писемності на основі кирилиці. У наступні кілька років навіть видали букварі для загальноосвітніх шкіл ромською мовою. Невдовзі загальнодержавну політику сприяння розвитку національних культур згорнули.

Репресії 1930-х років не оминули ромів. Їх засуджували за звинуваченнями у «бродярництві», «контрреволюційній діяльності», «шпигунстві», «шкідництві». Окрім того, влада була зацікавлена у вилученні матеріальних цінностей. Напередодні війни в Радянському Союзі внаслідок репресій загинули сотні ромів і щонайменше 10 тисяч стали жертвами депортації. Тому вже тоді багато ромів приховували свою національну належність, під час переписів називаючи себе українцями, росіянами або представниками інших місцевих народів.

У Німеччині сінті й роми зазнавали обмежень і дискримінації задовго до приходу до влади націонал-соціалістів. Їх вважали «недостатньо цивілізованими» й «небезпечними для громадського порядку» особами. Нацисти ж довели ці упередження до крайнощів. Донедавна в історичній науці хибно вважали, що ромів переслідували лише тому, що вони були «асоціальними елементами». Однак нацисти протомосили сінті й ромів представниками шкідливої раси, яку потрібно викоринити. На них чекали примусові роботи, ув'язнення у концтаборах, псевдомедичні експерименти або смерть у газових камерах у Хелмно й

Аушвіці. В останньому таборі навіть існував окремий ромський блок, до якого депортували приблизно 22 600 синті та ромів з усієї Європи. 16 травня 1944 року мали знищити тих ромів, які ще залишалися в живих. Проте ромські в'язні підняли спротив, і спроба нацистів завершитись невдачею. У ніч із 2 на 3 серпня 1944 року 2897 ромів, які залишалися в Аушвіці, було вбито в газових камерах. Із 1996 року 2 серпня відзначають Міжнародний день пам'яті геноциду ромів.

На території України геноцид ромів відрізнявся залежно від окупційної зони. Через брак інструкцій із центральних органів у Берліні та багато інших чинників політика стосовно ромів була непослідовною та інкоми суперечливою. Першими жертвами вбивств стали мандарівні роми, які трапимись на шляху вермахту на початку окупації. Кілька таборів ромів було вбито в Бабиному Яру в Києві. Осілих ромів почали вбивати вже невдовзі — у жовтні—листопаді 1941 року у Криму. У 1942 році вийшов наказ «поводитись із ромами так само, як із євреями», тобто ізолювати, експлуатувати і зрештою вбивати.

В окупованій Україні однією з найбільших (і найбільш задокументованих) антиромських «акцій» була розправа над ромським населенням у Чернігові та навколишніх селах. За різними даними, загинули від кількох сотень до двох тисяч ромів.

Румунська влада здійснювала депортації ромів до Трансністрії. Тут у них забрали всі речі, вони не мали продуктів і ліків, помирали від епідемії тифу та екзекуції румунських жандармів.

У здійсненні цих убивств нацистам допомагали як місцеві чиновники, так і окремі люди, сусіди, які надавали інформацію про місцезнаходження ромів у своїх населених пунктах. Члени місцевої допоміжної поліції збирали, конвоювали і подекуди страчували ромів. Інколи ці вбивства вони чинили з власної ініціативи.

Проте ті роми, яким пощастило вижити, згадують, як місцеві старости, сусіди й навіть незнайомі люди допомагали їм. Щоб урятуватися, роми вдавались до втеч, переховувалися і тримали у таємниці своє походження.

Сьогодні в українському суспільстві є багато проявів ромофобії. Співжиття упродовж століть ромів, українців та інших національних громад сприяло як взаємному обміну і збагаченню, так і нагородженню колективних міфів та упереджень про сусідів. Часто роми зазнають дискримінації під час пошуку роботи або житла, у доступі до послуг. У публічному просторі та у ЗМІ щодо них застосовують мову ворожнечі, а радикальні організації та угруповання цілеспрямовано переслідують ромів. Результатами цього стають погроми ромських поселень, побиття і навіть убивства.

Ініціаторами збереження пам'яті про геноцид ромів у роки Другої світової війни в Україні зазвичай є недержавні організації та окремі активісти.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ:

1. Що спільного і відмінного між ставленням нацистів до євреїв і до ромів?
2. Як саме ромам вдавалося протидіяти переслідуванням та вбивству?
3. Які пам'ятні або святкові дати ромської історії та культури вам відомі?
4. Як можна виявляти та протидіяти мові ворожнечі в сучасному суспільстві?

ПРО ТАБОРИ Й ГЕТТО

Прийшовши до влади в Німеччині у 1933 році, нацисти почали будувати концентраційні табори для політичних опонентів і «соціальних елементів». Згодом нацисти створили розгалужену систему таборів різного призначення.

У таборах примусових робіт в'язнів використовували як безкоштовну робочу силу для будівництва доріг, у військовій і важкій промисловості. В'язні помирали від виснаження, голоду та хвороб. Одним із найбільших таборів примусових робіт на території окупованої України був табір «Янівська» у Львові. Упродовж 1941—1944 років через нього пройшли понад 160 тисяч в'язнів.

У транзитних таборах збирали євреїв та інших в'язнів перед подальшою депортацією до місць убивств або примусових робіт.

Також існували табори для військовополонених. Інколи ці табори добудовували до вже наявних (наприклад Аушвіцу). У в'язнених військовослужбовців утримували у важких умовах і часто використовували для примусових робіт.

Табори смерті були призначені для масового знищення людей, це Аушвіц, Белжець, Майданек, Собібор, Трєблінка, Хелмно, розташовані на території окупованої Польщі. В'язнів привозили і спочатку сортували на пероні: фізично сильніших забирали до табору, а слабших одразу відправляли до газових камер. Згодом тіла спалювали у великих крематоріях. Від часу прибуття до вбивства могли минати лічені години. Деякі з таборів смерті, наприклад Аушвіц і Майданек, були таборами для ув'язнення та примусової праці для усіх інших в'язнів нацизму, але євреї, які до них потрапляли, гинули майже одразу. У концентраційних таборах і таборах смерті загинули також багато ромів. В'язні намагались чинити опір. Зокрема, були повстання у Трєблінці, Собіборі, Аушвіці, у таборі примусових робіт «Янівська».

Окремим типом таборів були табори, організовані румунськими окупантами на теренах півдня України в окупційній зоні «Трансністрія». Мета цих таборів була не стільки у забезпеченні примусової праці чи вбивстві, скільки в ізоляції та грабунку жертв. В'язнів таких таборів лишали непризволяє, і вони повільно вмирали від голоду, холоду і хвороб.

Під час Голокосту нацисти створювали гетто для того, щоб відокремити євреїв від решти населення у кожному місті, містечку або селі. Загалом на окупованих територіях нацисти організували щонайменше 1143 гетто.

Існували гетто закритого й відкритого типу та «гетто на винищення». Умови проживання були надзвичайно важкими. Через велику кількість людей (в одній кімнаті, наприклад, могли мешкати кілька родин), жакхвив побутові умови, антисанітарію, неможливість опанувати приміщення взимку швидко поширювалися хвороби. Нацисти навмисно обмежували постачання продуктів у гетто, що призводило до голоду.

У гетто відкритого типу парканів не було, проте вихід і вхід суворо контролювали й за потреби обмежували, аж до повної ізоляції. Цей тип гетто існував в окупованій Польщі, окупованому Радянському Союзі, а особливо був поширеним у Трансністрії.

Нацисти наказували євреям носити ідентифікаційні пов'язки або знаки. Також усіх в'язнів, незалежно від віку та статі, використовували на примусових роботах. Праця була виснажливою, проте давала можливість вижити на певний період часу: примусових робітників іноді годували. Натомість тих, хто не мав достатньої фізичної сили, одними з перших депортували або вбивали.

Внутрішню організацію життя в гетто нацисти перекладали на в'язнів. Для цього в гетто створювали єврейські ради (юденрати), членів яких призначали нацисти або обирали в'язні гетто. Юденрати відповідали за виконання наказів і розпоряджень нацистів і часто поставали перед дилемою: дотримання вимог окупаційної влади зазвичай означало смерть частини населення гетто.

Гетто на винищення, що існували від кількох днів до кількох тижнів, були повністю зачинені та суворо охоронялись. Єдиною метою їх створення було концентрування євреїв перед масовим убивством або депортацією. На території окупованої України задебільшого існували саме такі гетто.

Люди в гетто були змушені щодня боротися за виживання. Однак вони не лише шукали способи добути їжу чи ліки, а й намагалися підтримувати один одного й чинити опір нацистам. Упродовж 1941—1943 років у більш ніж ста гетто на теренах Польщі, Литви, Білорусі та України відбулись повстання. Своєрідною формою духовного опору було намагання дотримуватись довічного способу життя. Для цього в гетто організували школи й гуртки для дітей, проводили культурні заходи. Релігійні євреї навіть у тих умовах дотримувались приписів і заповідей юдаїзму. Усі ці заходи допомагали морально підтримувати людей.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ:

1. Навіщо було потрібно так багато різних типів таборів? Чим відрізнялася доля їхніх в'язнів?
2. Якою була головна мета створення гетто?
3. З якими складнощами стикалися в'язні гетто й таборів під час планування опору нацистам?

ПРО ІНШІ ЖЕРТВИ НАЦИЗМУ

У людовж 12 років існування Третього райку влада переслідувала усіх, хто, на її думку, становив загрозу зміцненню нацистської імперії. До таких людей належали всі політичні опоненти націонал-соціалістичної партії, Свідки Єгови, синті та роми, гомосексуали, люди з інвалідністю та психічними розладами, так звані асоціальні елементи.

Перші концентраційні табори в Німеччині були створені для політичних опонентів. Їхні арешти розпочались майже одразу після приходу Гітлера до влади в січні 1933 року. Частину заарештованих розстріляли, а частину ув'язнили в новостворених концтаборах. Там їх утримували в тяжких умовах, використовували на примусовій праці. Багато в'язнів загинули від голоду, хвороб і жорстокого поводження.

Одними з перших жертв нацистського режиму стали німецькі діти та дорослі з інвалідністю. Людей із психічними розладами та інвалідністю, які не могли працювати, оголошували «дармоїдами» й «баластом» для суспільства. Дітям, у яких при народженні виявляли якісь вроджені хвороби, подеколи загрожувала смерть. У жовтні 1933 року в Берліні було створено спеціальну організацію, що об'єднала медиків, які мали розробити та впровадити програму «евтаназії». В окупованій Україні її жертвами стали пацієнти психіатричних лікарень. Зокрема, в Києві у Бабиному Яру 27 вересня 1941 року вбили 752 пацієнтів психіатричної лікарні імені Івана Павлова.

Причиною переслідувань Свідків Єгови стало те, що члени цієї релігійної організації відмовлялись виконувати розпорядження нацистів і дотримуватися деяких законів. Більшість Свідків Єгови були ув'язнені в концентраційних таборах, де чимало з них загинули. Багатьох замордували під час допитів і стратили у в'язницях.

У нацистській Німеччині гомосексуалів звинувачували в аморальній поведінці, «небажанні розмножуватись», що ставило під загрозу збільшення чисельності німецького народу. Гейв пересладували більш жорстко, ніж лесбійок, хоча останні зазнавали різних форм дискримінації. Загалом удорожж існування Третього рейху за «злочин гомосексуалізму» були засуджені дорослі та підлітки, а частину з них депортували до концентраційних таборів. У таборах цим людям на роботу нашивали трикутник рожевого кольору, піддавали особливим знущанням і тортурам. Гомосексуали ставали жертвами псевдомедичних дослідів і програм «евтаназії».

Ще однією категорією жертв нацистського режиму були так звані соціальні елементи. Під ці визначення потрапляли всі, хто «становив загрозу суспільству», зокрема волюжги, жебраки, злочинці, проституйовані люди. Маркування «асоціального елементу» можна було отримати і, наприклад, за цікавість до так званого дегенеративного мистецтва, як-от прослуховування джазу. Цих людей піддавали психіатричній експертизі, часто примусовій стерилізації, за-суджували до позбавлення волі у в'язниці й відправили до концтаборів. Це був також один із способів отримати безкоштовну робочу силу. Багато людей загинули від виснаження на примусовій роботі або були вбиті.

Сітті та ромів, як і євреїв, вважали «ворогами арійської раси». Їх піддавали примусовій стерилізації, провадили з ними псевдомедичні експерименти, ув'язнювали в концентраційних таборах і таборах смерті. В Україні нацисти убивали ромів у тому населеному пункті, де їх знаходили.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ:

1. Які групи «ворогів» вигадала для себе нацистська держава? Навіщо?
2. Що, на вашу думку, об'єднує усі ці групи?
3. Чому державі важливо було взяти під контроль усі групи громадян? Чи можливо, навіть у тоталітарній державі, створити повністю однакове суспільство, без різноманітності?

ПРО ДЕРЖАВНУ ПОЛІТИКУ ВБИВСТВА

У роки німецької (і меншою мірою румунської) окупації українських теренів відбулося масове вбивство окремих груп населення. Найбільше від таких дій постраждали євреї, а також роми. Проти них окупанти застосували тотальний геноцид, тобто усі представники цих груп (або люди, яких нацисти такими вважали), незалежно від віку, статі, роду занять, віросповідання або будь-яких інших причин, мали бути вбиті. Сьогодні більшість істориків вважають, що способи втілення ідеї тотального вбивства змінювалися від моменту приходу нацистів до влади і до кінця 1941 – початку 1942 року. Усі державні установи та міністерства, військові та цивільні державні службовці, державні медіа та інші організації були задіяні у вбивстві мільйонів людей. Хтось напружу, як-от персонал таборів смерті, а хтось опосередковано, як, наприклад, машиністи поїздів, які перевозили депортованих, або співробітники житлових контор, які подавали списки мешканців-євреїв і опломбовували житла після їх примусового виселення.

РАННІ ЗАКОНОДАВЧІ ОБМЕЖЕННЯ І ПРОПАГАНДА

Законодавчі обмеження і пропаганда не можна вважати прямими способами вбивства, однак без них убивство не відбулося б і не було б таким ефективним. Ще до початку Другої світової війни у Німеччині діяла система заборон на професії для євреїв, через що багато з них втрачали роботу. Згодом євреїв позбавили громадянства, а отже вони не могли претендувати на захист держави. Деякі з обмежень були дуже принизливими, наприклад, примусове дописування у документи другого імені «Абрам» або «Сара» для усіх євреїв чи заборона купувати мило. За невиконання цих приписів було передбачено покарання. Через дуже інтенсивну пропаганду проти євреїв прірва між єврейськими та не-єврейськими мешканцями дедалі збільшувалася, сусіди почали забувати своїх

єврейських знайомих. Усі згадані обмеження автоматично поширилися на усі території, окуповані Німеччиною, часто у жорсткіших варіантах.

ГЕТТО

Після нападу на Польшу нацисти почали створювати гетто. Єврейське населення збирали в одному місці, ізольовали від зовнішнього світу, позбавляли засобів до існування, грабували, повсякчас принижували і відтак убивали. Деякі гетто існували декілька тижнів, деякі — близько чотирьох років. Окупанти час від часу проводили в гетто «перевірки» й «акції»: найслабших, хворих, старих і найменших депортували або одразу розстрілювали. Інкоми привозили нових мешканців із довколишньої місцевості та з інших країн Європи. Гетто створювали за спеціальними розпорядженнями, а за їхнє функціонування і охорону відповідали цивільні служби та поліцейські формування.

ТАБОРИ

Більше ніж половина усіх жертв Голокосту загинули у таборах смерті. Після січня 1942 року, коли на Ванзейській конференції у Берліні вищі посадові особи Райху домовилися про співпрацю з метою масового убивства євреїв, такі місця запрацювали на повний хід. На окупованій території Польщі було створено шість таборів смерті — Аушвіц, Хелмно, Собібор, Белжець, Трєблінка й Майданек. Їхнім завданням було якомога швидше вбити якомога більшу кількість людей. Охорону таборів забезпечували спеціальні воєнізовані підрозділи. Цивільні служби забезпечували охорону продуктами, прами одяг, виконували різні забаганки охорони чи керівництва табору. Будь-які промислові підприємства могли «замовляти» у таборі примусових працівників. Деякі установи брали участь у конкурсах із виробництва газових камер або забезпечення таборів смерті отрутою. Табори функціонували завдяки скоординованим діям багатьох служб, зокрема залізниці, постачальників їжі і навіть мисливців.

ДЕПОРТАЦІЇ

Депортації євреїв і ромів до місця загибелі були ще одним способом приниження і вбивства. Людей перевозили на довжелезні відстані у замкнених переповнених вагонах для худоби, без води, їжі, без жодних санітарних умов, і у спеку, і в лютий мороз. Бранці були надзвичайно виснаженими, слабші помирали під час переїзду, і їхні тіла мишалися у вагонах разом із живими до пункту призначення. Деякі люди, доведені до відчаю, виламували дошки вагона й вистрибували з поїзда на ходу, однак лише одиницям із них вдалося вижити.

МАСОВІ РОЗСТРИЛИ

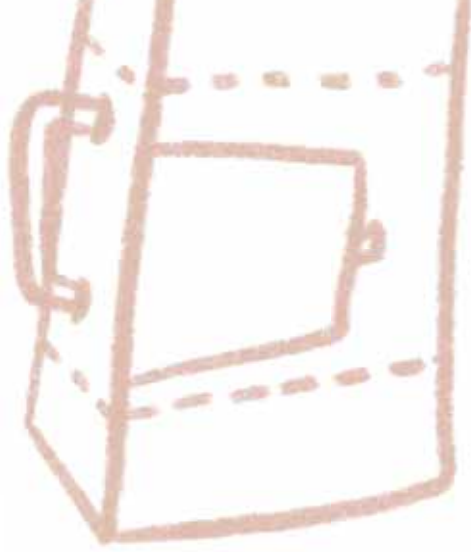
Найбільша кількість українських євреїв і ромів загинула під час масових розстрілів поблизу своїх рідних міст, містечок і сімиш. Дослідники ще сперечаються, у який спосіб німецькі підрозділи перейшли до вбивства геть усіх євреїв, чоловіків, жінок, дітей та старих. Але усі погоджуються із тим, що саме такий приклад зробив можливим масове знищення євреїв усіх інших окупованих країн Європи шляхом депортації до таборів смерті.

Для вбивства «ворогів Райху» (євреїв і згодом ромів) було створено спеціальні команди — айнзацгрупи. Жертвами діяльності айнзацгруп стали також представники радянської влади на українських землях — комуністи, комсомольці, командири Червоної армії. Айнзацгрупи «С» і «D» (загалом близько 2 тисяч осіб) знищили або організували вбивство майже мільйона українських євреїв, ромів і великої кількості інших цивільних мешканців українських земель.

Масове вбивство євреїв і ромів Європи, і українських також, було б неможливим без задіяння усіх без винятку державних цивільних і військових служб, без державного координування та співпраці між різними гілками влади, організаціями та установами і їхніми працівниками.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ:

1. Як нацистам вдалося організувати масові вбивства? Яка в цьому була роль держави, окремих організацій та інститутів і окремих осіб?
2. Що стало початком політики, яка призвела до вбивства?
3. Коли нацистська влада вирішила перейти до тотального вбивства усіх євреїв світу?

ПРО ДЕРЖАВНУ ПРОПАГАНДУ НЕНАВИСТІ

Тоталітарна держава прагне контролювати не лише те, що її мешканці роблять, а й те, що і про кого вони думають. Саме тому величезну кількість ресурсів нацистська Німеччина витрачала на пропаганду.

У березні 1933 року, через кілька місяців після приходу нацистів і Гітлера до влади, у Німеччині було створено спеціальне Міністерство пропаганди. На роль чи не найбільших ворогів Третього рейху було призначено євреїв, як помітну меншину тогочасної Німеччини. Образиві, карикатурні й наклепницькі малюнки і статті про євреїв друкували в усіх медіа, контрольованих державою. Німецькі газети й ті, що виходили на окупованих територіях, і українські також, мусили чи не в кожному номері друкувати матеріали, спрямовані проти євреїв як групи.

Картинки, які висміювали євреїв і звинувачували їх у всіляких бдаха, з'явилися навіть у книжках для дошкільнят та ілюстрованих дитячих казках. Не кажучи вже про шкільні підручники, газети, радіопередачі й кіно.

Метою усіх цих заходів було переконати неєврейських мешканців у тому, що євреїв взагалі не можна вважати людьми, їх називали шкідливими комахами, тваринами. Нацистська пропаганда повторювала старі й вигадувала нові забобони про єврейські культуру, традиції, релігію, а головне — стверджувала, що усі євреї мають погану, ворожу кров, а отже змінити їхні негативні сторони неможливо. Однак головним був не зміст, а спосіб подання інформації.

Співробітники міністерства й підконтрольні їм журналісти і військові створювали повідомлення за усіма правилами пропаганди: вони були дуже емоційними, не містили фактів або ж наводили неповні, перекручували інформацію, маніпулювали термінами, подавали у дуже спрощеній формі карикатури та плакати, штучно збурювали тривогу й відчуття небезпеки, висміювали «типу»

зовнішність і поведінку євреїв, спиралися на давні традиційні міфи й вигадували нові. Наприклад, вони врахували болючий досвід мешканців України під час радянського терору — звинувачення євреїв у злочинах комуністів, Голодоморі і сталінських репресіях.

На сьогодні немає однозначних досліджень про те, наскільки ефективно пропаганда впливає на її адресатів. Убивці, виправдовуючись за скоєне, згадували, як на них вплинули пропагандистські кліше під час навчання або військової підготовки. Однак і багато свідків злочинів не змогли або не захотіли допомагати переслідуваним саме внаслідок впливу пропаганди.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ:

1. Які джерела пропаганди використовували нацисти? Навіщо було так багато таких різноманітних джерел?
2. Якими прийомами і методами пропаганди користувались нацисти? Чи можемо зустріти подібні методи та прийоми сьогодні?
3. Які наслідки могла/може мати така пропаганда?

ПРО ОСОБИСТИЙ ВИБІР В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ОКУПАЦІЇ

Під час Другої світової війни люди шодня мусили виживати, а деякі етнічні, національні, релігійні та інші групи опинилися під загрозою знищення.

Більшість цивільних мешканців окупованих територій не мали достатньо харчів, перебували у постійному страху за безпеку, життя та здоров'я своєї родини. Місцеві євреї і роми від початку окупації зазнали приниження і дискримінації, які згодом переросли у цілеспрямоване вбивство людей.

На окупованих теренах України допомогу єврею було оголошено смертельним злочином. Смертна кара загрожувала тій людині та усій її родині, яка знала, що євреї десь або в когось переховується, але не повідомила про це владу. Помічники мали ділитися їжею, одягом, водою і помешканням із «чужими» людьми в умовах, коли самим цього усього не вистачало. Натомість людина, яка донесла на єврея або тих, хто йому допомагав, могла отримати винагороду — грошима або продуктами.

Німецькі, румунські, угорські й інші солдати боялися, що їх покарають за недостатню жорстокість стосовно цивільних або неучасть у масових убивствах. До місцевих службовців допоміжної поліції і примусових помічників під час розстрільних «акцій» такі покарання справді застосовували. На відміну від, наприклад, німецьких військових: жодного з тих небагатьох, хто відмовився брати участь у масових убивствах, не було серйозно покарано; йшлося лише про службову догану чи відправлення на фронт.

Численні особисті історії людей, які пережили війну, розповідають нам про те, що особистий вибір не завжди залежав від зовнішніх чинників, об'єктивної дійсності, виховання, військової форми, релігійних переконань або логіки. Дуже часто вибір залежав від конкретної ситуації, і іншого разу людина могла

робити вибір наново. Помічники ставали зрадниками і злочинцями, воєнні злочинці — помічниками або жертвами, жертви — спостерігачами або співучасниками злочинів. Кожна з умовних ролей могла змінюватися упродовж короткого часу. За таких обставин діти й молоді люди іноді відчували розпач і безсилля. Адаже навіть найближчі дорослі не могли надати дослідовної моделі для наслідування, для розуміння правих поведінок у новій реальності. Тож досить швидко їм доводилося створювати власні правила, способи дії та брати відповідальність за себе та власний вибір у надзвичайно складних обставинах.

Голокост, геноцид, воєнні злочини відбувалися або не відбувалися саме тому, що держави, громади, групи, а головне — конкретні люди, теперішні чи колишні сусіди, робили вибір — діяти або не діяти у певний спосіб.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ:

1. Що могло впливати на особистий вибір місцевого нееврейського населення?
2. Наскільки дослідовними могли бути люди у своєму виборі?
3. Що могло спонукати людей виступати проти проявів нетерпимості та переслідування інших людей тоді? А що спонукає людей виступати проти проявів дискримінації у сучасному світі?

ПРО РІЗНІ ФОРМИ СПРОТИВУ ТА ОПОРУ

Євреї та інші групи, які зазнавали геноциду під час Другої світової війни, намагалися чинити опір і боролися за своє життя і життя близьких людей.

ЗБРОЙНИЙ ОПІР

Найбільш очевидним способом опору нацистам було повстання зі зброєю у руках або приєднання до тих, хто цю зброєю мав: партизанів, підпільників, регулярної армії. В історії Голокосту було багато прикладів повстань у гетто й таборях (у Варшавському і Львівському гетто, гетто в Тучині й Ауцьку, Собіборі). Повстанці з гетто були виснажені важкими умовами життя, примусовими роботами, голодом і хворобами, не мали багато зброї.

16 травня 1944 року роми в'язні в Аушвіці підняли повстання, однак спроба завершилась невдачею. Кілька тисяч працездатних ромів перевели до інших таборів, і це врятувало частини з них життя.

Утікачі з гетто і євреї, які врятувалися під час масових розстрілів, на теренах Литви, Білорусі та України подекомі об'єднувалися у партизанські загони. Утікачі часто намагалися забирати з собою членів родини, тож виникли навіть так звані родинні загони, де разом із бійцями мешкали старші люди, діти та жінки. У вересні 1942 року Моше Гільденман із волинського містечка Корець разом із сином та місцевими євреями заснував єврейський партизанський загін, відомий як «група Ядї Міши». Упродовж року цей загін провів близько 150 бойових операцій, вони рятували євреїв на теренах Волині та Житомирщини.

Деякі євреї приєднувалися до радянських та повстанських партизанських і підпільних загонів. Однак тут ризик був значно вищий. По-перше, бійці цих

угруповань іноді упереджено ставилися до євреїв, сприймали їх як загрозу та шпигунів. По-друге, не всі були готові давати зброю чужій людині, а людина без зброї їм була не потрібна. Невсврейські бойові загони не хотіли брати слабких, старих, дітей і жінок, щоб ті не сповільнювали їх і випадково не видали.

Деякі роми також долучалися до партизанського руху. Чоловіки й жінки були розвідниками, кухарями, бійцями чи доглядали за кіннями. Деякі молоді роми змогли перейти лінію фронту та вступити до Червоної армії. Повної статистики щодо кількості ромів у лавах Червоної армії наразі немає.

Із поверненням радянської армії з'явилася можливість вступити до регулярних військових частин і взяти участь у бойових діях проти німецьких солдатів. Багато з тих, хто вижив, переважно чоловіки, скористалися такою можливістю, щоб помститися і звільнити інших бранців нацизму.

КОНТРАБАНДА ТА ПОРУШЕННЯ ЗАБОРОН

Для бранців гетто і таборів найпоширенішою формою противу було свідоме порушення заборон, щоб забезпечити виживання своє, родини чи інших членів громади. Навіть маленькі діти змушені були ставати винахідливими і ризикувати своїм життям. Вони пробірались за межі гетто крізь отвори у стінах, щоб виміняти або вкрасти харчі та ліки, пронести зброю, провести розвідку. Ризик був великий, адже у разі викриття таких «контрабандистів» суворо карали.

ДУХОВНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ СПРОТИВ

Євреям заборонами майже усе, від виходу на ринок до навчання чи виконання релігійних приписів. Згодом у гетто чи таборах карали страшними знущаннями (а в тих умовах це майже завжди означало смерть) за молитву, святкування релігійних свят, навчання дітей або дорослих, культурну і суспільну діяльність. Однак багато з тих, кому вдалося вижити, кажуть, що їм додавало сили прагнення лишатися культурною і віруючою людиною. Театри, підпільні школи та синагоги у гетто, тасмні релігійні церемонії в табірних бараках і навіть чиста сорочка й вимите тіло означали, що нацистам не вдається принизити людську гідність бранців.

Коли всі наявні ресурси були задіяні у вчиненні геноциду, будь-яка дія, що повертала переслідуваним людям контроль над їхнім життям і особистим вибором, будь-яка дія, яка суперечила плану нацистів, була формою спротиву або опору.

Знайти фізичні та моральні сили для опору було дуже непросто. Зброя була рідкістю, купити її було неможливо. Фізичне та моральне виснаження, голод і хвороби також не сприяли активним діям. А найголовніше — нацисти завжди мали у заручниках родини євреїв або інших членів громади. За акти непокори карали не лише тих, хто чинив опір, а і їхніх рідних, близьких, сусідів, знайомих. Тож у таких умовах люди мали нести відповідальність не лише за власні дії, а й за те, що можуть постраждати інші. Тому дуже часто повстання спалахували вже наприкінці існування гетто й таборів, коли у в'язнів не лишалось близьких, за яких вони могли хвилюватися.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ:

1. Чому духовний спротив розглядають окремо від збройного опору? Яка його роль?
2. З якими дилематами стикалися в'язні під час планування опору чи спротиву нацистам?
3. Чому акти збройного опору відбувалися переважно наприкінці існування гетто або таборів?

ПРО СПОСОБИ ВИЖИВАННЯ

Під час Другої світової війни окупанти здійснювали політику тотального вбивства або створювали умови, несумісні з життям, для євреїв та ромів. Однак пересладувані усіма силами намагалися вижити самі й допомогти своїм рідним.

Євреї мали змогу певний час уникати смерті, перебуваючи у гетто в умовах ізоляції та приниження, якщо мали зв'язки з зовнішнім світом, робочі посвідки або якісь заощадження. Майстри і ремісники зі спеціальними навичками інколи відтягували свою загибель (ї подеколи членів своєї родини). Зрештою усі мешканці гетто, разом або меншими групами, загинули під час розстрілів або були депортовані до таборів смерті. Єдиними можливостями вижити надалі були втеча і переховування поза межами гетто.

Трохи іншою була ситуація на півдні України, де румунські окупаційні війська створили окупаційну зону «Трансїстрія». На цій території євреїв зганяли до концентраційних таборів і гетто без жодних умов для існування. Через голод, хвороби, холод і антисанітарні умови в'язні масово гинули. Якщо були гроші, можна було підкупити когось з охоронців і дістати їжу або ліки. В'язні також тікали і переховувалися. Незважаючи на такі умови, масові організовані вбивства на теренах Трансїстрії не проводили, тому частина людей урятувалася, неможливо перетнувши «кордон» між німецькою і румунською окупаційними зонами.

У спогадах, свідченнях і щоденниках описано численні історії поневірять і майже неймовірні способи виживання та порятунку. Євреї, які до війни мали багато знайомих серед неевреїв, добре знали різні мови та місцевість, мали більше шансів вижити. Вони приховували свою ідентичність, удаючи звичайних селян або біженців, домовились про допомогу (їжу, житло) або нові документи, де було зазначено «потрібне» походження і «потрібну» віру. Жінкам і дітям було легше приховати єврейське походження, ніж хлопцям, адже останні проходили процедуру обрізання. Також легше пересуватися було особам з не «єврейською» зовнішністю, наприклад світлими шкірою та волоссям.

Роми, яким пощастило вижити, згадують, як їм допомагали місцеві старости, сусіди й навіть незнайомі люди. Наприклад, голови місцевих адміністрацій виписували ромам документи про українське походження, надавали довідки про те, що їхня праця потрібна в селі, попереджали про наближення арештів або «акцій».

Задля порятунку роми вдавалися до втеч, переховувалися, тримали в таємниці своє походження. Як тільки стало зрозумілим, що ромів переслідують за національною ознакою, вони почали удавати українців, росіян, молдаван тощо, залежно від місцевості, де вони жили й чію мову та традиції добре знали. Світловолосяї ромки видавали себе за слов'янських невісток, а у Криму роми-крими видавали себе за татар.

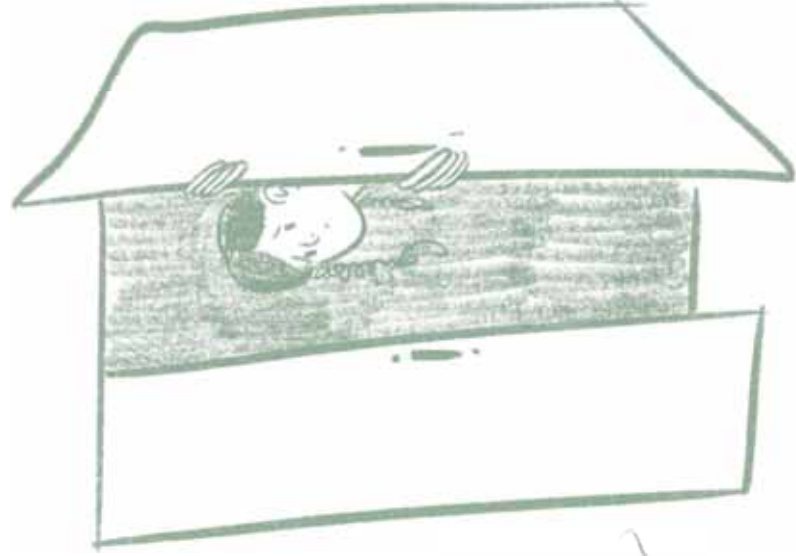
Багато втікачів укривалися у лісах та інших природних місцях у підземних сховках і виходили назовні лише пізно вночі, щоб роздобути їжу. Справжнім викликом було зробити схованку непомітною і замести сліди. Часто люди чекали найгіршої погоди, бо чим гірша погода, тим менша ймовірність зустріти когось під час пошуку їжі. Ховатися на природі взимку було майже неможливо, бо люди зазвичай не мали теплої одежі. Крім того, на снігу лишалися сліди, за якими втікачів було легко вистежити. Взимку вони намагалися знайти притулок у селян, у спеціальних схронах, ямах, підвалах, на горищах. За переховування єврея карали на смерть усю родину, тож лише невелика частина людей погоджувалася допомогти, часто лише на ніч або на короткий час. Крім того, особа не могла виходити зі свого сховку, тож рятівники мали дбати про них: приносити їжу і воду, виносити відро з екскрементами. Ховатися у місті було ще ризикованіше, адже там багато сусідів, краще все чутно і значно менше місця, щоб обладнати якийсь сховок.

Звісно, в таких умовах найважче було виживати дітям. У гетто діти були не потрібні, адже не могли працювати і приносити прибуток окупантам. Дітей, старих, хворих, жінок із немовлятами нацисти вбивали або депортували на смерть найпершими. У схованці в хаті або лісі маленькі діти могли вижити

себе та інших необережним звуком чи плачем, більше хворіли, були слабші за дорослих. Найменших батьки інколи віддавали сусідам і навіть незнайомим людям на всиновлення. Дітей також забирали до дитячих будинків і монастирів. Є ще дещо спільне у свідченнях, спогадах, щоденниках тих, кому вдалося врятуватися. Вони визначали для себе мету, для чого **МУСЯТЬ** вижити, щоб підтримати себе й не втратити жаги до життя.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ:

1. Що та хто допомагали вижити євреям та ромам на окупованих територіях? З якими дилемами стикалися помічники?
2. Що та хто зменшували шанси на виживання?
3. Як могли почуватися люди, які намагалися вижити в цих умовах? Перева необхідністю якого вибору поставали?

ПРО ТИХ, ХТО ДОПОМАГАВ, ПРАВЕДНИКІВ НАРОДІВ СВІТУ І СПОСОБИ ПОРЯТКУ

У Німеччині й на окупованих територіях місцеве неєврейське й неромське населення досить швидко зрозуміло, що за переслідування і сприяння у вбивствах євреїв і ромів не каратимуть, а навіть заохочуватимуть, а ось за допомогу їм загрожуватиме смерть. В екстремальні часи кожна людина передусім абала про те, як вижити самій і допомогти вижити рідним.

Євреям і ромам допомагали по-різному, залежно від можливостей конкретних людей. Просто кляли яблуко до кишені або залишали їжу в певному місці; направляли євреїв до людей, які могли їм допомогти; ховами євреїв лише на одну ніч. Деякі працівники місцевих органів влади попереджали про арешт або розстріл, виписували довідку про українське, російське або інше походження, дозвіл на роботу чи будь-який інший документ, що давав шанс вижити.

Допомога майже завжди була індивідуальним вчинком. Колективна допомога не була поширеною, її надавали здебільшого релігійні організації, зокрема греко-католицькі монастирі і храми в Західній Україні. Ченці й черниці переховували євреїв, а маленьких дітей часто видавали за християнських сиріт. В Європі діями підпільні організації руху Опору, які допомагали втекти з гетто, надавали притулок, забезпечували їжею та ліками.

Однією з найнебезпечніших форм допомоги було тривале переховування. Євреїв (і рідше ромів) укривали в підвалах будинків, на горищах, у сараєх, схованках у лісі або городі тощо. Такі місця були мало пристосовані для прожиття, адже зазвичай простір був обмежений, без доступу до світла і свіжого повітря. Люди, які переховувались, повністю залежали від своїх рятівників, які мали в умовах надзвичайної таємності приносити їжу, виносити сміття і екскременти, за потреби знаходити ліки та одяг. Скрізь висіли попередження про заборону

допомогати євреям, за це карали на смерть не лише людину, яка допомагала, а й членів її сім'ї. Крім того, завжди були небезпека, що сусіди напишуть донос. Євреїв рятували різні люди: християни, мусульмани й атеїсти; чоловіки, жінки і діти; високоосвічені й неграмотні; містяни й селяни; священники і колишні кримінальні в'язні; люди різних професій і роду діяльності. Хтось допомагав із релігійних переконань, хтось просто тому, що пожалів іншу людину, для когось це був спротив «новому порядку», встановленому скрізь нацистською окупаційною владою.

Національний меморіал Катастрофи та Героїзму «Яд Вашем» (Єрусалим, Ізраїль) надає несвреям, які ризикували своїм життям, щоб урятувати євреїв під час Голокосту, звання Праведників народів світу. На території Яд Вашем на честь Праведників висаджено дерева, нині їхнє ім'я на увіковічують на меморіальній стіні. Від 1963 року спеціальна комісія розглядає документи, що підтверджують факт порятунку, свідчення того, хто вцілів, і членів його родини, свідків.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ:

1. Якою могла бути мотивація помічників? Чи вважали вони, на вашу думку, що роблять щось екстраординарне?
2. Чому було створено звання Праведник народів світу? Чи достатньо цього?
3. Чи відомі вам історії визнання або невизнаних помічників?
4. Чого ми можемо навчитися від помічників?

СЛОВНИК

Айнзацгрупи (дослівно з німецької — оперативні групи) — мобільні поліцейські формування, призначені для вбивства військовополонених, ліквідації «ворожо» населення на окупованих територіях. Загалом було чотири такі групи, загальною чисельністю близько 3 тисяч осіб. На теренах України діяли дві: «С» і «Д». Саме вони проводили більшість масових убивств євреїв і ромів.

«Ація» — цей термін нацисти використовували для позначення масового вбивства, депортації чи облави євреїв на певній території, наприклад у гетто. Антисемітизм — дискримінація євреїв, вороже та/або упереджене ставлення до них.

«Асоціальні елементи» — штучна категорія осіб, вигадана в нацистській Німеччині для позначення усіх, хто не міг або не хотів інтегруватися в ідеальне нове суспільство. Під цю категорію могли потрапити бездомні, безробітні, жebraки, пристигувовані особи, вуличні хулігани, особи з кримінальним минулим або досвідом ув'язнення та інші групи, яких поліція сприймала як потенційних злочинців чи загрозу громадському порядку. Через упередження до цієї групи також відносили більшість ромів, особливо мандарівних та/або безробітних. «Асоціальні елементи» могли арештовувати та відправляти до концтаборів не-забезпечено від того, чи порушили вони якісь правила та закони. У таборах їх часто використовували як безкоштовну робочу силу.

Аушвіц — один із шести нацистських таборів смерті для євреїв і ромів на теренах окупованої Польщі. Для інших в'язнів (а також певний час для євреїв) був концентраційним табором і табором примусових робіт. За весь період активності в Аушвіці було вбито понад мільйон людей, 900 тисяч із них — євреї. Також там загинула велика кількість поляків і ромів.

Белжеш — один із шести нацистських таборів смерті для євреїв на теренах окупованої Польщі. Розташовувався поблизу Любліна. За різними даними, тут у 1942—1943 роках у газових камерах було вбито від 438 до 450 тисяч євреїв із Польщі, Чехословащини та сучасної території України, а також кілька сотень ромів.

Варшавське гетто — одне з найбільших гетто, створених нацистами на теренах Польщі та Східної Європи. У ньому одночасно перебували близько пів мільйона євреїв у дуже обмеженому просторі. Бранці гетто ввели свій архів і вчинили відроме повстання у 1943 році. Тому історію та побут цього гетто досить детально задокументовано. Німецькі фотографи зробили у цьому гетто серію пропагандистських фото.

Вермахт — збройні сили нацистської Німеччини. Окремі підрозділи й солдатів вермахту також залучали до масових убивств і каральних акцій, хоча це не було їхнім прямим завданням.

Вихрест — той, хто перейшов у християнство з іншої релігії. За юдейськими релігійними законами, таку людину вже не вважали євреєм, її навіть оголошували померлою.

Воєнний злочин — порушення законів і звичаїв ведення війни, кримінальний злочин проти міжнародного або внутрішнього права. Як правило, цей термін застосовують щодо випадків нападу на цивільних осіб або невійськові об'єкти, спричинення надмірних страждань та умисного вбивства цивільних або військових осіб, використання забороненої зброї тощо.

Ворог народу — вигаданий термін часів сталінських репресій 1930—1950-х років, яким позначали реальних або уявних політичних супротивників комуністичної влади. За цим звинуваченням сотні тисяч людей було страчено без суду та слідства. Їхні родини також пожиттєво зазнавали жорстоких репресій як «неблагонадійні» або родичі чи діти «ворогів народу».

«Вороги Райху» — до цієї категорії нацисти своїми наказами віднесли, зокрема, носіїв радянської влади на українських землях: комуністів, комсомольців, командирів Червоної армії. Вони також, поряд з євреями і ромами, ставали жертвами військових злочинів айнзагруп. Поряд із тим, відомі випадки, коли ті, хто служив комуністичному режиму, переходили на службу нацистському і ставали катями цивільного населення окупованих українських теренів.

Гебрейський — такий, що стосується або походить від давньоєврейської мови або традиції. Тут — слова, які походять зі староєврейської мови, якою написано Старий Заповіт та інші єврейські релігійні тексти. На основі більш сучасних версій цієї мови було створено іврит — офіційну мову держави Ізраїль.

Генерал-губернаторство — адміністративна одиниця, створена нацистською окупаційною владою на території Східної Польщі та Західної України; столиця — м. Краків. До складу Генерал-губернаторства терени Західної України входили під назвою «містрикт Галичина».

Геноцид — убивство або намір убити усіх представників окремих груп населення за расовими, національними, етнічними, релігійними чи іншими мотивами, а також штучне створення умов, несумісних із життям.

Гетто — район міста, куди нацисти насильно переселили євреїв, щоб відокремити їх від неєврейського населення. Зазвичай люди в гетто перебували у дуже скрутних умовах: тіснота, голод, антисанітарія, без медичного обслуговування. Було створено щонайменше 1143 гетто в різних країнах Східної Європи, деякі з них існували роками, а деякі — кілька тижнів. Після ліквідації гетто в'язнів депортували до таборів або страчували.

Голокост — організовані переслідування та масові вбивства євреїв, здійснені нацистами та їх колаборантами у часи Другої світової війни в Європі.

«Дегенеративне мистецтво» — термін нацистської пропаганди для позначення мистецького нонконформізму та авангардних напрямів. Мистецтво могли називати цим терміном як через зміст (що не вкладався в нацистську пропаганду та образ світу чи прямо її заперечував), так і через авторів (наприклад, євреїв або темношкірих). Такі форми мистецтва забороняли або знищували, а їхні автори й поціновувачі зазнавали репресій. Інколи «дегенеративне мистецтво» використовували зазда пропаганди, але тільки у форматі нищівної критики та висміювання творів або авторів.

Депортація — примусове виселення з місця постійного проживання особи, групи осіб чи народів.

Дискримінація — проявляється, коли до людей ставляться менш прихильно, аніж до інших у подібній ситуації тільки тому, що вони належать або сприймаються як такі, що належать, до певної групи або категорії людей. Людей можуть дискримінувати через вік, інвалідність, етнічну належність, походження, політичні переконання, расу, релігію, стать або гендер, сексуальну орієнтацію, мову, культуру та з багатьох інших причин. Дискримінація часто є результатом забобнів. Може бути також закріплена у законах держави. Є однією з найпоширеніших форм насильства та порушення прав людини.

Евакуація — організоване виведення населення з тих територій і населених пунктів, де перебувати небезпечно (наприклад, евакуація може відбуватися під загрозою початку воєнних дій або ж стихійного лиха).

Евтаназія — умисне прискорення смерті безнадійно хворої людини з її згоди або згоди її близьких із метою припинення страждань. У нацистській практиці — фізичне знищення людей, що страждають на спадкові хвороби, або тих, чиє «життя не має цінності», без огляду на думку особи або її рідних. За допомогою примусової евтаназії нацисти вбили до 200 тисяч осіб, переважно на теренах Німеччини.

Екстимация — викопування тіл померлих з-під землі з метою їх ідентифікації, переполохання тощо.

Єврейська рада (нім. Judenrat — юденрат) — керівний орган єврейської громади в гетто, який наказували створювати окупанти на окупованій території. Мав складатися із поважних осіб, які були змушені виконувати накази окупантів під загрозою загибелі власної та/або значної частини в'язнів гетто.

Жандарми — військова поліція у складі німецької армії та румунських окупаційних військ, що існувала до кінця Другої світової війни.

«Жидобільшовизм» — пропагандистське кліше нацистського режиму, під гаслом якого нацистська Німеччина розпочала війну проти Радянського Союзу.

Їдиш — розмовна та літературна мова єврейського населення Східної та Центральної Європи. Сформувалась під значним впливом німецької та слов'янських мов.

Йом Кіпур — найбільш урочисте свято в юдаїзмі, день каяття та спокути. В Йом Кіпур заборонено працювати, а також необхідно дотримуватися суворого посту, не їсти та не пити.

Концентраційний табір — місце для ізоляції та утримання «небажаних елементів», переважно у нелюдських умовах, яких оголошували ворогами режиму. В Німеччині перші концтабори було створено у 1933 році. У таких місцях був особливо жорстокий режим утримання (ізоляції), з метою поступового знищення в'язнів застосовували непосильну каторжну працю, голод, екзекуції, тортури, вбивства і страти. Найпоширеніші види, залежно від того, кого утримували та з якою метою, це: табори примусових робіт (для винуватих або невинуватих осіб), трудові табори (альтернативне покарання та «виправлення») засуджених за злочини), табори військовополонених, транзитні табори (збирання та відправлення до інших місць), табори смерті (масове вбивство євреїв) тощо.

Культур-Аліа — єврейська світська благодійна і культурно-просвітницька організація, що діяла в 1918—1924 роках. Були різні секції, від літератури та театру до дошкільного виховання та освіти дорослих. До кінця 1918 року в Україні та інших регіонах колишньої Російської імперії діями понад 120 місцевих відділень. Одне із завдань Культур-Аліа — домогтись визнання їдиш як національної мови євреїв Європи.

Львівське гетто — третє за розмірами гетто на контрольованих німцями теренах, після Варшавського та Лодзинського. Створене наприкінці 1941 року, знищене в 1943 році під час повстання останньої групи в'язнів. Загалом через Львівське гетто пройшли близько 200 тисяч євреїв Львова та околиць. Більшість із них було вбито у таборі смерті Белжець, в околицях Львова й у таборі «Янівська».

Майданек — один із шести нацистських таборів смерті для євреїв на теренах окупованої Польщі. Для інших в'язнів (а також певний час для євреїв) був концентраційним табором і табором примусових робіт. У Майданеку загинули більшість євреїв Любліна та околиць. Також у ньому була частина українських в'язнів, яких використовували для примусової праці.

Маца — прісний хліб із пшеничного борошна і води, який вживають насамперед під час свята Песах. Маца може бути прямокутною або круглою форми.

Міністерство пропаганди (повна назва — Імперське міністерство народної освіти та пропаганди) — державний орган нацистської Німеччини, покликаний популяризувати ідеологію нацизму.

Місцева допоміжна поліція — збройні формування, що їх створювали німецькі війська, німецька окупаційна влада з представників місцевого населення або військоволоненних на окупованій території для здійснення поліцейських функцій і допомоги у втіленні репресивної окупаційної політики, зокрема щодо євреїв і ромів.

Мова ворожнечі — будь-які висловлювання, які поширюють, підбурюють, пропалують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші форми ворожнечі на основі нетолерантності.

Нацисти — члени націонал-соціалістичної робітничої партії, єдиної легальної партії у Німеччині у 1933—1945 роках. Очолював партію Адольф Гітлер.

Нюрнберзькі закони — система законодавчих актів («Закон про громадян Райху», «Закон про захист німецької крові та німецької честі»), які були прийняті нацистами у Нюрнберзі 15 вересня 1935 року та юридично оформили позбавлення євреїв громадянських прав.

Обрізання — релігійний обряд в юдаїзмі, який проводять хлопчикам на восьмий день після народження.

«Остаточне розв'язання єврейського питання» — термін, яким нацисти позначали плани з масового вбивства євреїв.

Палестина — територія на Близькому Сході, що охоплює сучасну державу Ізраїль, сектор Газа, Західний берег річки Йордан, частину сучасної Йорданії.

Песах — центральне юдейське свято, присвячене звільненню єврейського народу від 400-літнього єгипетського рабства.

Печорський табір — концентраційний табір на Вінниччині, організований румунською окупаційною адміністрацією.

Повстання у Варшаві 1944 року — військова операція польського Опору проти Третього району з метою звільнення Варшави і відновлення неконуністичної Польщі. Повстання збіглося з наближенням частин Червоної армії до східної околиці міста та відступом німецьких військ. Повстання тривало 63 дні й зазнало поразки, оскільки радянська армія зупинилася, а німецька перегрупувалася і атакувала повстанців. В результаті боїв та після них більше ніж половину будівель міста було знищено. Десятки тисяч повстанців і цивільних загинули.

Праведники народів світу — відзнака, яку надає Держава Ізраїль неєвреям, що ризикували життям задля порятунку євреїв у часи Голокосту. Праведникам або їхнім родинам вручають медаль, на їхню честь в Єрусалимі висуаджено іменні дерева, їхні імена закарбовано на спеціальних плитах у Яд Вашем.

Проституйована людина — людина, яка вимушено або «добровільно» займається проституцією.

Процентна норма — законодавче обмеження максимальної кількості студентів-євреїв у вищих і середніх навчальних закладах у Російській імперії між 1887 і 1917 роками. Становила максимум 10 % загальної кількості студентів у середніх і вищих навчальних закладах у межах смуги осілости, 5 % поза нею і 3 % у Петербурзі та Москві. У Радянському Союзі існувала як негласна політика, але не була закріплена законодавчо.

Рабин — духовний лідер єврейської громади, її духовний наставник і вчитель.

Радянська надзвичайна комісія (повна назва: «Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх пособників і завданого ними збитку громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР») — радянська слідча комісія, що працювала з 1942 року, а згодом на звільнених від нацистів теренах до 1945 року. Її матеріали є одними з головних джерел у дослідженні Голокосту на теренах України.

Расова теорія — псевдонаукова теорія, що сформувалася ще у XIX столітті, а згодом стала складовою нацистської ідеології. Будуувалася на хибній ідеї розподілу

людей на так звані раси й визначала переваги однієї «раси» над іншими. Згідно з расовою теорією, так звана арійська раса є панівною.

Ромофобія — один із термінів на позначення негативного, дискримінаційного ставлення до ромів. Інколи його критикують, оскільки «фобія» є медичним станом, а нетерпимість є вибором людини, який вона може змінити. Також використовують терміни «антициганізм», «нетерпимість до ромів».

Сегрегація — різновид дискримінації, який полягає у фактичному або юридичному відокремненні в межах одного суспільства певних груп за походженням, гендерними, соціальними, релігійними, мовними чи іншими ознаками та в подальшому законодавчому обмеженні їхніх прав.

Синагога — єврейський молитовний будинок або приміщення, де юдеї вивчають Святе Письмо і моляться Богові.

Сінті — одна з субетнічних груп ромів, мешкають переважно на теренах Німеччини та інших західноєвропейських країн.

Сіоністи — прихильники національного єврейського політичного руху, спрямованого на створення та підтримку єврейської держави.

Смуга осліпості — територія, переважно в межах сучасної України, на яких закони Російської імперії дозволяли проживати євреям. Це частина теренів, які Російська імперія анексувала внаслідок поділів Польщі. Їх перелік визначено в указі Катерини II від 1794 року. Смугу осліпості ліквідовано після Лютневої революції у 1917 році.

Собібор — один із шести нацистських таборів смерті для євреїв на території окупованої Польщі. Використовувався лише з однією метою — для убиства євреїв із багатьох країн Європи. Тут було вбито близько 250 тисяч осіб. Припинив існування після повстання групи євреїв-в'язнів зі спецкоманди табору.

Стерилізація — позбавлення людини або тварини здатності до розмноження. Нацисти використовували стерилізацію деяких груп населення як примус або альтернативу ув'язненню. Наприклад, примусово позбавляли здатності мати дітей осіб зі спадковими захворюваннями. Ромів, які були у шлюбі з «арійцями»,

до прийняття відповіданіх заборон не депортували в обмін на стерилізацію. Інколи особа, наприклад, ромський чоловік або жінка, мусили обирати між депортацією або ув'язненням і втратою здатності мати дітей. Проте дуже часто, особливо на пізніших етапах існування нацистської держави, стерилізація була примусовою.

Табір смерті — термін на позначення нацистських концентраційних таборів, призначених для масового знищення євреїв. Таких таборів було шість, усі на теренах окупованої Польщі: Аушвіц, Майданек, Белжечь, Трєблінка, Собьор, Хелмно. Деякі з цих таборів мали інші функції для в'язнів-неєвреїв, однак для євреїв означали лише смерть.

Табори для єврейських бжеженців — особлива категорія таборів, які виникли після завершення війни в Європі для збирання, документування та визначення подальшої долі євреїв, які врятувалися від переслідувань і не мали рідних, житла, не могли чи не хотіли повертатися додому. Інша назва — табори для переміщених осіб. Євреї в таких таборах очікували легальної або нелегальної можливості емігрувати до США, згодом створеного Ізраїлю та інших країн. Хоча якість життя та медичної допомоги в таких таборах була під контролем гуманітарних місій і військових сил держав-переможниць (за винятком СРСР), це все одно були місця порівняної ізоляції та обмеження свободи. Люди перебували в такому таборі подеколи близько 5 років. Деякі табори були розташовані на місці колишніх нацистських каральних установ або таборів.

Тарбут — рух, метою якого було заснування світських шкіл із викладанням мовою іврит, а також назва мережі таких шкіл, що діяли здебільшого в Польщі, Румунії та Литві в період між Першою та Другою світовими війнами.

Тора — священний текст у юдаїзмі. Містить розповіді про створення світу, походження народу Ізраїлю та основні релігійні закони. Інша назва — П'ятикнижжя Мойсея.

Трансїстрія — адміністративна одиниця, створена під час окупації південно-західного регіону сучасної України (між ріками Дністер і Південний Буг), що перебувала під владою румунської окупаційної адміністрації.

Треблінка — один із шести нацистських таборів смерті для євреїв на теренах окупованої Польщі, розташований поблизу Варшави. У 1942–1943 роках до Треблінки було депортовано та вбито у газових камерах більше ніж 800 тисяч євреїв (переважно з Польщі, але також і деяких інших країн Європи) та близько двох тисяч ромів.

Третій райх — назва Німецьких часів правління Адольфа Гітлера та Націонал-соціалістичної робітничої партії у 1933–1945 роках.

УРСР — Українська Соціалістична Радянська Республіка, з 1937 року — УРСР, Українська Радянська Соціалістична Республіка, одна з республік у складі СРСР.

Хасиди — течія у юдаїзмі, що виникла на території України у першій половині XVIII століття у відповідь на складний стан громади після воєнних дій попереднього століття, а також як опозиція до занадто жорсткої та далекої від віряння консервативної традиції. Вчили радісної віри в Бога усіма доступними особі засобами, навіть якщо вона не забудула спеціального релігійного навчання. Сьогодні хасидизм вважають одним із консервативних учень у юдаїзмі.

Хелмно — один із шести нацистських таборів смерті для євреїв на теренах окупованої Польщі, розташовувався поблизу міста Лодзь. За час функціонування між 1941–1943 роками там було вбито щонайменше 150 тисяч осіб.

«Цигани» — спільний термін на позначення різних субетнічних груп ромів. Сьогодні вважають образливим словом, оскільки його вживають для опису упередженого образу рома, витвореного навколишньою більшістю на основі негативних стереотипів. Інколи використовують деякі роми для самоназви, у такому випадку термін не є образливим.

Юдаїзм — одна зі світових релігій, що вірять в існування єдиного Бога. Сформувалася найпершою із монотеїстичних релігій. Провідна релігія для євреїв.

Яд Вашем — Меморіал жертвам Голокосту в Ізраїлі, створений у 1953 році, щоб зберегти пам'ять про загиблих, відати шану тим євреям, що боролися з нацистами, та представникам інших народів, які самовіддано та безкорисливо рятували євреїв.

Д Л Я Н О Т А Т О К

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Д Л Я Н О Т А Т О К

.....

.....

.....

.....

.....

.....

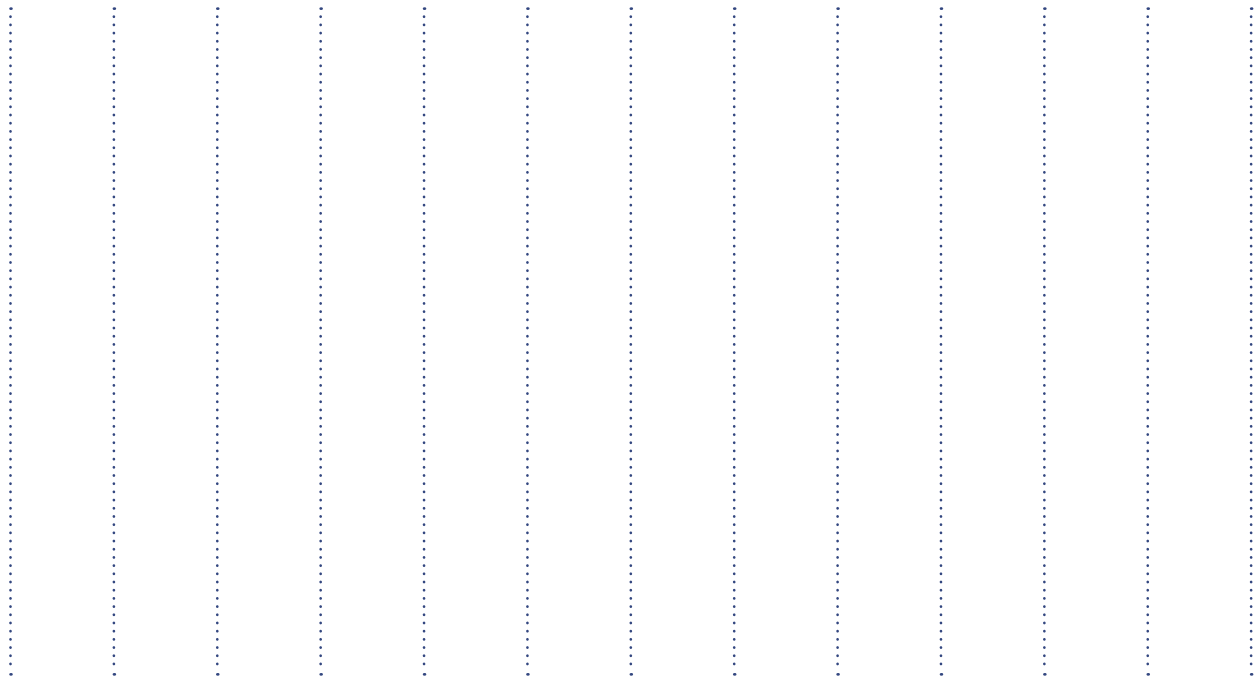
.....

.....

.....

.....

.....

Навчальне видання
«(НЕ)ДИТЯЧІ ІСТОРІЇ»

Помічник для роботи з виставкою

Упорядники
Надія Уфимцева, Віталій Бобров

Науковий консультант
Анатолій Подольський

Дизайн виставки
Тигран Согоян

Автори й авторки матеріалів
Надія Уфимцева, Віталій Бобров,
Євгенія Кіфенко, Вікторія Касьян

Літературна редакторка та коректорка
Олена Пазюк

Дизайн обкладинки та верстка
Дана Верстак

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Підписано до друку 28.04.2021. формат 84x108/32

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 4,7 Обл.-вид. арк. 7,7

Наклад: 500 шт. Зам. № 025655

Видавець і виготовлювач

ТОВ "БВІ-ПРИНТ"

03083, м. Київ, Пирогівський Шлях, буд.34 Ж

тел./факс +380 44 259 57 40

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 7316 від 11.05.2021 р.

(Не)дитячі історії : помічник для роботи з виставкою / упоряд. Уфімцева Н. С., Бобров В. О. —
Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2021. — 144 с.
ISBN 978-617-95132-0-6

Це видання створено для гідів (учнів і учениць) та освітян, які збираються використовувати у своїй роботі реальну або онлайн-версію виставки (Не)дитячі історії.

Помічник ознайомить вас із концепцією виставки, розповість про способи роботи з матеріалами, допоможе підготувати виставку до експонування тощо. Гіди, які супроводжуватимуть відвідувачів і відвідувачок, знайдуть тут практичні поради для підготовки та проведення екскурсій, взаємодії з іншими гідами та екскурсантами.

УДК 94(477)(=411.16)(=214.58)"1939/1945"(084.1)(072)